

LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS BALSINĖS IR DVIBALSINĖS FONEMOS

V. VAITKEVIČIŪTĖ

I FONEMA

Kadangi bet kurios kalbos fonemų sistemos nustatymas ir fonemų apibūdinimas remiasi fonemos teorija, todėl, nagrinėjant lietuvių literatūrinių kalbos balsinių ir dvibalsinių fonemų sudėtį, pirmiausia, nors trumpai, reikia nurodyti bendruosius fonemos ir jos atspalvių supratimo pagrindus, kuriais čia vado-vaujamasis.

Kiekvienos kalbos pagrindą sudaro jos gramatinė sandara ir žodynинė sudėtis, kuriomis naudojamės, reikšdami savo mintis sakiniais. Dažniausiai sakinį sudaro žodžių grupės arba atskiri žodžiai, bet kartais jų gali sudaryti ir vienas garsas, pvz.: *A?* Lakti užsimanei. Maža tau dar, kad vakar prisilakei mūsų ašarų! Krėv ŠP 102. *O!* — nedavė jam baigtis įsiaudrinęs mokytojas, — ir nepalyginsi! Cvir R II 132. Žodžiai susideda iš morfemų — šaknies, priešdėlio, priesagos, galūnės. Morfema yra mažiausia sudedamoji žodžio dalis, turinti reikšmę. Morfemas sudaro atskiri kalbos garsai — fonemos. Fonemomis vadinami istoriškai susiformavę garsiniai tipai, kurie skiria žodžius, jų formas arba morfemas ir kurių tarimas nepriklauso nuo jų užimamos fonetinės pozicijos žodyje. Pavyzdžiu, balsiai *i* : *ō*, *i* : *a* ir kt. yra savarankiškos fonemos, nes jie skiria žodžius *lýtas* : *lótas* (plg. *lóti*), *ritù* : *ratù* ir kt., o jų tarimo skirtumai šiuose žodžiuose nepriklauso nuo juos supančių garsų įtakos, nes kiekvienos žodžių poros abudu balsiai esti tarp tų pačių priebalsių. Tačiau, nors fonema skiria žodžius, jų formas ir morfemas, bet paprastai pati reikšmės neturi, išskyrus tuos atvejus, kai ji viena sudaro visą sakinį, žodį ar morfemą (plg. lietuvių kalbos jaustukus *O!*, *A!* ir kt.). Tačiau šitokie atvejai kalboje palyginti reti.

Ta pati fonema ivairiuose žodžiuose dėl greta esančių garsų įtakos, užimamos vietos žodyje, žodžio kirčio, priegaidės ir t.t. tariama nevienodai ir turi keilias garsines išraiškas. Skirtingos garsinės išraiškos, priklausantios nuo garso prisitaikymo prie pozicinių aplinkybių, bet sudarančios vieną garsinį tipą — fonemą, vadinamas fonemos atspalviais. Pavyzdžiu, užpakalinės eilės balsis *ō* žodyje *saūso* ir kt. ir užpakalinės eilės labai supriekėjės balsis *ō* žodyje *saūsio* ir kt. yra du fonemos *ō* atspalviai, bet ne dvi savarankiškos fonemos, nes nėra žo-

džių, kurių skirtumas priklausytų vien tik nuo šių balsių. Vadinasi, fonemos atspalviai — tai konkretūs kalbos garsai, kurie kiek skiriasi vienas nuo kito, bet neskiria tos kalbos žodžių, jų formų ar morfemų. Kalbos garsas — tai bet kurios fonemos atspalvis, o fonema — tai visi atspalviai kartu ir kiekvienas atspalvis atskirai, nes kiekviename iš jų atpažįstame kurią nors fonemą. Taigi atspalvis nėra atskiras fonemos elementas, egzistuojantis už fonemos ribų — jis yra tik viena fonemos egzistavimo forma, o fonema yra ne atskiras izoliuotas kalbos garsas, bet kompleksinė sąvoka, garsų grupė, visų fonemos atspalvių visuma, nesutampanti su kuriuo nors vienu atspalviu. Fonema ir jos atspalviai sudaro dialektinę vienybę.

Fonemų skirbybės nepriklauso nuo didesnio ar mažesnio fonetinio skirtumo: fonetinis vienos fonemos atspalvių diapazonas gali būti nepaprastai didelis ir, atvirkščiai, skirtumas tarp dviejų savarankiškų fonemų atspalvių — nepaprastai mažas. Esant tam tikroms sąlygom, vienodi garsai gali būti skirtingu fonemų atspalviais, o skirtinių garsai — vienos fonemos atspalviais¹.

Foneminė bet kurios kalbos sudėtis nėra pastovi, ji kinta visą laiką, nors ir labai lėtai. Dėl šios priežasties atspalvis gali virsti savarankiška fonema ir, atvirkščiai, — savarankiška fonema gali netekti savo funkcijų ir išnykti. Bet kurio garso fonemišumas geriausiai išryškėja tada, kai kalboje yra skirtingu reikšmių žodžių poros, kurios skiriasi tik vienu garsu (plg. šuō : šiuō ir kt.). Kai tokį žodžių porą kalboje nėra, garsai savarankiškomis fonemomis laikomi tik tuo atveju, jei jų tarimas nepriklauso nuo fonetinės pozicijos.

Fonemų atspalviai esti trejopi:

a) Atspalviai, priklausantys nuo žodžio kirčio ir kirčiuotojo bei nekirčiuotų žodžio skiemenu priegaidės, vadinami poziciniais, pvz.: ā žodyje *vištā* ir *a* žodyje *višta* (vns. šauksm.) yra du fonemos *a* atspalviai; ī žodyje *dýge* (būt. k. l. dalyvis) ir *ī* žodyje *dýge* ‘pelkių samanų rūšis’ (vns. gal.) yra du fonemos *ī* atspalviai (plačiau žr. „Balsinių fonemų ir jų klasifikacijos skyrių“).

b) Atspalviai, priklausantys nuo gretimų fonemų įtakos, vadinami kombinaciniiais. Jų pavyzdžiu gali būti du fonemos ō atspalviai: užpakalinės eilės ō po kietųjų priebalsių *p*, *s* žodžiuose *kuñpo*, *saūso* ir kt. ir užpakalinės eilės supriešakėjės ō po minkštųjų priebalsių *ŕ*, *ś* žodžiuose *kuñpio*, *saūsio* ir kt.

c) Atspalviai, priklausantys nuo kalbėjimo būdo, kurį nulemia pokalbio tikslas, pasikalbėjimo aplinkybės ir emocinis kalbos turinys. Skiriama du pagrindiniai kalbėjimo būdai: aiškusis ir pasikalbėjimo būdas. Aiškiuoju būdu vadinas kiek sulėtintas, tikslus visų garsų kalbos sraute ištarimas, laikantis nustatytų tarimo normų. Pasikalbėjimo būdu vadinamas garsų ištarimas kalbos sraute pagreitintu tempu be ypatingo emocionalaus atspalvio. Kalbant šiuo būdu, nekirčiuotieji lietuvių kalbos balsiai ir dvibalsiai labiau trumpėja, negu kalbant aiškiuoju būdu.

Nustatant lietuvių literatūrinės kalbos fonemų sudėti, remiamasi aiškiuoju kalbėjimo būdu.

¹ Ж. А. А. Р е ф о р м а т с к и й, К проблеме фонемы и фонологии. — «Известия АН СССР, Отделение литературы и языка», 9, вып. 5, 472, 1952.

II BALSINĖS FONEMOS IR JŲ KLASIFIKACIJA

Dabartinė lietuvių literatūrinė kalba turi 12 balsinių fonemų: *ī, i, ē, e, ē, ū, u, ū, o, a, ā*, kurios skirstomos į savarankiškas ilgasių *ī, ē, ū, ū, ū, ū* ir trumpas *i, e, ē, u, ū, a*. Fonemos *ī : i*; *ē : e*; *ū : u*; *ō : o*; *ā : a* sudaro ilgųjų ir trumpųjų fonemų poras. Ilgumas yra pagrindinis foneminis lietuvių kalbos balsių požymis, nes ilgosios ir atitinkamos trumposios fonemos skiria žodžius, jų formas ir morfemas, pvz.: fonemos *ī : i* skiria žodžius *līs* : *līs*, *týko* : *týko*; *ē : e* — žodžius *mēs* : *mēs*; *ā : a* — žodžius *kās* : *kās*, *māno* : *māno*; *ū : u* — žodžius *būtas* : *būtas*, *jūs* : *jūs*; *ō : o* — žodžius *jótas* (plg. *jótis*) : *jótas* (raidės pavadinimas); dėl priegaidės vaidmens fonemai žr. žemiau. Fonema *ē* yra ilgoji ir trumposios poros neturi. Fonemą *e*, pasitaikančią tik tarptautiniuose žodžiuose, kokybiškai galima gretinti su lietuvių kalbos fonema *ē*: abi jos uždaros, tariamos labai įtemptais kalbos padargais, tik *ē* už *e* daug ilgesnė ir šiek tiek daugiau pasistumėjusi į priekį. Kiekybiškai *e* mažai skiriasi nuo lietuvių kalbos žodžių trumposios atvirosios fonemos *e*², už kurią ji yra uždaresnė ir nuo jos skiriasi iš prigimties: *e* žodžiuose *fakultetas* : *fakultetē* ir antroji *e* žodžiuose *universitetas* ; *universitetē* ir kt. kirčiuota ir nekirčiuota yra trumpas, o lietuvių kalbos žodžių nekirčiuota trumpoji *e* dažnai kaitaliojas su kirčiuota ilgaja *ē*, pvz.: *metū* : *mēta*, *lesū* : *lēsa*. Be to, lietuviškų žodžių fonemos *e* atvirumas labai priklauso nuo kitų to žodžio skiemenu sudaromujų garsų (žr. Fonema *e*), o tarptautinių žodžių fonemos *e* — nuo jų nepriklause, ir jos atspalviai apskritai labai neryškūs (žr. Fonema *e*). Dėl šių priežasčių tarptautinių žodžių *e* lietuvių kalboje laikoma savarankiška fonema.

Sprendžiant lietuvių kalbos fonemų sudėti, labai svarbu nustatyti kirčio ir priegaidės santykį su fonema: ar kirtis ir priegaidė yra atskirōs fonemos ar skiemens žymė, ar viso žodžio ypatybė.

Lietuvių literatūrinėje kalboje, kaip ir kitose kalbose, kirčiuotas paprastai būna vienas žodžio skiemuo, o visi kiti jo skiemens esti nekirčiuoti. Kirčiuotasis žodžio skiemuo yra intensyviausias (stipriausias), o visi kiti jo skiemens ne taip intensyvūs. Lietuvių kalbos kirtis, kaip žinoma, pastovios vienos žodyje dažniausiai neturi, ir vien nuo kirčio vienos pasikeitimo (čia turimi galvoje tik tie atvejai, kai priegaidė yra ta pati) gali priklausyti žodžio arba jo formos reikšmė (plg. žodžius *svēré* (būt. k. l. 3 asm.): *svēré* 'tokia dirvų piktžolė', *vīšta* (vns. šauksm.): *vīštā* (vns. vard.) ir kt.). Taigi kirtis vaidina aiškų fonologinį vaidmenį. Tačiau du žodžiai, kurie skiriasi tik kirčio vieta, k. a. *vīšta* : *vištā* ir kt., vienas nuo kito skiriasi dvem požymiais: ne tik tuo, kad pirmojo žodžio *ī* kirčiuota, o antrojo ne, bet ir tuo, kad pirmojo žodžio *a* yra nekirčiuota, o antrojo kirčiuota. Vadinas, kirčiuota *ī* yra priešpastatyta nekirčiuotai *i* ne toje pačioje fonetinėje pozicijoje, o vienodose pozicijose jos būti ir negali, nes žodžio *vīšta* kirčiuota *ī* būtinai yra susijusi su to paties žodžio sekancio skiemens nekirčiuota *a*, o žodžio *vištā* kirčiuota *ā* būtinai yra susijusi su to paties žodžio priešinančio skiemens nekirčiuota *i*. Vadinas, kirčiuoti ir nekirčiuoti žodžių garsai priklauso nuo fonetinės pozicijos. Laikydami fonemomis garsinius tipus, kurie skiria žodžius, jų formas arba morfemas ir kurių tarimas nepriklause nuo jų užimamatos fonetinės pozicijos žodyje,

² Plg. V. Vaitkevičiūtė, Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, arba kiekybė. — „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 3, 210, Vilnius, 1960.

kirčiuoto ir nekirčiuoto garso negalime laikyti savarankiškomis fonemomis; o kirčio — fonemos žyme. Kad kirtis nėra atskirios fonemos žymė, rodo dar ir tai, jog bet kurį kalbos garsą galima ištarti izoliuotai nuo kitų garsų, išlaikant visus jo kokybinius ir kiekybinius požymius, bet kirčiuoto ir nekirčiuoto garso ištarti atskirai negalima, nes kirtis priklauso nuo santykinio viso žodžio intensyvumo. Atskiro izoliuoto balsio ar dvibalsio intensyvumo su nieku palyginti negalima. Vadinasi, kirtis yra fonologinė priemonė, kuri prašoka garso ribas ir siejasi su visu žodžiu, jungdama atskirus jo elementus į vieną visumą.

Priegaidės santykis su fonema yra daug sudėtingesnis už fonemos santykį su kirčiu³. Lietuvių literatūrinėje kalboje priegaidė turi kiekvienas žodžio skiemuo. Aiškiausiai girdimą priegaidę turi kirčiuotasis žodžio skiemuo, ištariamas intensyviausiai. Nekirčiuotų skiemenu priegaidės, nors ir yra kiek niveliuotos, bet prieškirtinių jos yra artimos tvirtagalei kirčiuotujų skiemenu prieigaidei, o pokirtinių — tvirtapradei⁴. Kadangi priegaidė, būdinga kiekvienam lietuvių kalbos žodžio skiemeniui, apima visą nuo pradžios ligi galo skiemens sudaromajį garsą, tai ją galima būtų laikyti skiemens sudaromojo garso žyme. Pavyzdžiui, priešpastatę žodžius *apklotas* (plg. *kloti*) : *apklotas* ‘antklodė’; *lopo* (es. I. 3 asm.) : *lopo* (vns. kilm.); *āukštas* : *aūkštas*; *kietis* ‘tokia piktolė’ : *kiētis* ‘kietumas’ ir kt., galėtume tvirtapradę ir tvirtagalę priegaidę laikyti balsio ō ir dvibalsių *au*, *ie* ir kt. žymėmis, o balsius ō : ō ir dvibalsius *áu* : *aū* ir kt. — savarankiškomis fonemomis. Tačiau, turint galvoje tai, kad lietuvių kalboje galima priešpastatyti tik kirčiuotujų skiemenu tvirtapradę ir tvirtagalę priegaidę, ir tai, kad kirčiuotasis žodžio skiemuo gali būti nustatytas tik visame žodyje, i priegaidę reikia žiūrėti kaip į fonologinę priemonę, susijusią su skiemenu ir su skiemens sudaromuoju garsu, bet iškylančią viršum foneminės žodžio sudėties ir priklausančią visam žodžiui. Todėl balsiai ir dvibalsiai su skirtingomis priegaidėmis lietuvių kalboje, k. a.: ā : ā, ī : ī, áu : *aū* ir kt., nelaikom savarankiškomis fonemomis, o tik dviem tos pačios fonemos atspalviais.

Dėl kirčio ir priegaidės įtakos kiek keičiasi skiemens sudaromojo garso intensyvumas, tono aukštumas, kirčiuotujų ir nekirčiuotujų skiemenu sudaromųjų

³ Bendrojoje fonetikoje į priegaidės vaidmenį fonemai, apskritai, vienodos pažiūros nėra: vieni kalbininkai garsus su skirtingomis priegaidėmis laiko vienos fonemos atspalviais, o kiti — savarankiškomis fonemomis. Garsus su skirtingomis priegaidėmis vienos fonemos atspalviais laiko latviai (plg. A. G. Л а у, Фонетически-фонологическая система современного латышского литературного языка, автореферат, 9, Рига, 1954 ir Müsdienu latviešu literārās valodas gramatika, 1, 20—26, Rīga, 1959). Tarybinėje kalbotyroje taip pat žiūrima į serbų-chorvatų kalbų priegaidės santykį su fonema (plg. П. С. Кузнецов, О фонологической системе сербо-хорватского языка. — «Известия Академии Наук СССР, Отделение литературы и языка», VII, вып. 2, 130, 1948 ir П. С. Кузнецов, К вопросу о фонологии ударения. — «Доклады и сообщения филологического факультета Московского ордена Ленина государственного университета имени М. В. Ломоносова», вып. 6, 17, 1948). Priešinga pažiūra vadovaujasi A. Isačenka (žr. A. Isačenko, Zur phonologischen Deutung der Akzentverschiebungen in den slavischen Sprachen. — „Travaux du Cercle linguistique de Prague“, 8, 178—179) ir kt. Lietuvių kalbos srityje, visiškai neargumentuodama, J. Dambrauskaitė (žr. J. Dambrauskaitė, Lietuvių kalbos foneminės balsų sistemos nustatymas. — „Vilniaus Valst. ped. in-to Mokslo darbai (istorija ir filologija)“, 3, 221—240, Vilnius, 1957) garsus su skirtingomis priegaidėmis laiko savarankiškomis fonemomis.

⁴ Apskritai, nekirčiuotujų prieškirtinių ir pokirtinių skiemenu priegaidės reikėtų patyrinėti šiam tikslui skirtame eksperimentiniame darbe.

garsų tono aukštumo santykis, garso ilgumas⁵, tarimo energingumas, kalbos pardargų įtampa ir kt. Tačiau šie pakitimai palyginti yra nežymūs (plg. *t* : *l*, *ō* : *ő* ir kt.). Kiek daugiau į save dėmesį patraukia *a*, *ā*, *e*, *ē*. Kadangi nekirčiuoti balsai *a*, *e* dažniausiai yra trumpi, o kirčiuoti — ilgi, k. a. žodžiuose *kasù* : *käsa*, *nešù* : *nēša* ir kt., tai gali atrodyti, kad balsių *a*, *e* kiekybę ir kokybę iš esmės keičia tik kirtis ir priegaidė, dėl kurių įtakos atsiranda ilgosios fonemos *ā*, *ē*, sudarančios poras su trumposiomis *a*, *e*. Tačiau, turint galvoje tai, kad yra nemaža pavyzdžių, kur kirčiuotas trumpasias balsines fonemas *a*, *e* galime priešpastatyti tokioje pačioje fonetinėje pozicijoje kirčiuotoms ilgosioms, pvz.: *kästi* : *kästas*, *käsiu* : *käsa*, *måno* : *māno*, *tåvo* : *tävo* (plg. *tävas*); *nēsti* : *nēša*, *nēsti* : *nēštas*, *mēsti* : *mēstas*, *mēs*: *mēs*, *rästi* : *rästas*, *trešti* : *trēsti* ir kt., ir tai, kad nekirčiuotos ilgosios fonemos *ā*, *ē* < *an*, *en* kokybiškai nuo kirčiuotų ilgųjų *ā*, *ē* skiriasi tik tiek, kiek bet kuri kita nekirčiuota fonema nuo tos pačios kirčiuotos (plg. *ā*, *ē* žodžiuose *žas̄s*, *kēstè* (būdinys) su *ā*, *ē* žodžiuose *žästas* ‘rankos dalis nuo alkūnės iki peties’, *kēstës* ‘kartelės šienui, šiaudams nešti’), — ir fonemoms *a*, *ā*, *e*, *ē* kirčio ir priegaidės poveikio negalima laikyti išimtimi.

Dėl kirčio ir priegaidės sukeliamų aukščiau nurodytų pakitimų kiekvienos lietuvių kalbos ilgosios balsinės fonemos skiriami 4 poziciniai atspalviai:

- a) kirčiuotas, turintis tvirtapradę priegaidę, tariamas labai intensyviai ir energingai, stipriai įtempiant burnos sienelių raumenis;
- b) kirčiuotas, turintis tvirtagalo priegaidę, tariamas ne taip intensyviai ir energingai, kaip pirmasis, ir kiek mažiau įtempiant burnos sienelių raumenis;
- c) nekirčiuotas prieškirtinis, tariamas visai neintensyviai ir neĮtempiant burnos sienelių raumenų; jo priegaidė artima kirčiuotų skiemenu sudaromujų garsų tvirtagalei priegaidei;
- d) nekirčiuotas pokirtinis, kuris nuo nekirčiuoto prieškirtinio skiriasi tik priegaide, artima kirčiuotų skiemenu sudaromujų garsų tvirtapradei priegaidei.

Kiekvienna trumpoji balsinė fonema turi 3 pozicinius atspalvius:

- a) kirčiuotą, tariamą labai intensyviai, energingai, stipriai įtempiant burnos sienelių raumenis, su trumpine priegaide;
- b) nekirčiuotą prieškirtinį, tariamą ne taip intensyviai ir energingai, kaip pirmasis atspalvis, mažiau įtempiant burnos sienelių raumenis, su priegaide, artima kirčiuotų skiemenu tvirtagalei priegaidei;
- c) nekirčiuotą pokirtinį, intensyvumu ir burnos sienelių raumenų įtempimu panašų į nekirčiuotą prieškirtinį, tik jo priegaidė yra artima kirčiuotų skiemenu tvirtapradei priegaidei.

Kiekvienos balsinės fonemos, einančios mišriojo dvigarsio pirmuoju komponentu, tarimo energingumas ir intensyvumas yra panašūs į aukščiau nurodytus ilgųjų ir trumpųjų balsinių fonemų atspalvius, bet skirtinė priegaidė įgalina skirti 4 pozicinius kiekvienos mišriojo dvigarsio balsinės fonemos atspalvius⁶:

- a) su tvirtaprade priegaide, tariamą labai intensyviai ir energingai, stipriai įtempiant burnos sienelių raumenis;

⁵ Žr. V. Vaitkevičiūtė, Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, arba kiekybė. — „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 3, 209—216, Vilnius, 1960.

- b) su tvirtagale priegaide, tariamą ne taip intensyviai ir energingai, kaip pirmasis, mažiau įtempiant burnos sienelių raumenis;
- c) nekirčiuotą prieškirtinį, kurio priegaidė artima kirčiuotų skiemenu tvirtagalei priegaidei, tariamą neintensyviai ir neįtempiant burnos sienelių rau men;
- d) nekirčiuotą pokirtinį, kurio priegaidė artima kirčiuotų skiemenu tvir trapradei priegaidei, tariamą neintensyviai ir neįtempiant burnos sienelių raumen.

Lietuvių kalbos balsinės fonemos klasifikuojamos pagal dviejų pagrindinių aktyviųjų kalbos padargų — liežuvio ir lūpu — veiklą, tariant balsius.

Pagal liežuvio judėjimą horizontaliai balsinės fonemos esti priešakinės eilės ir užpakalinės eilės:

a) Tariant priešakinės eilės fonemas, liežuvis pasistumia į priekį, priešakinėje burnos ertmės dalyje susidaro nedidelis rezonatorius, o už liežuvio pašaknio — gana didelis. Liežuvio galiukas remiasi į apatinius dantis, vidurinė liežuvio nugarėlės dalis pakyla prie kietojo gomurio, liežuvio šonai liečia gomurio pakraščius. Lietuvių kalboje yra šios priešakinės eilės fonemos: *ī, i, ē, e, ī, ē*.

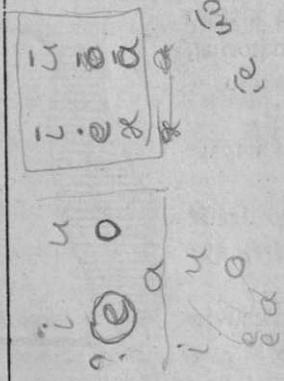
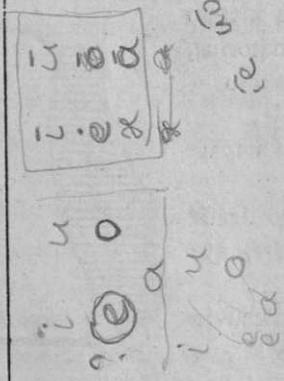
b) Tariant užpakalinės eilės fonemas, liežuvis atsitraukia nuo priešakinį apatinių dantų. Prie liežuvio pašaknio susidaro nedidelis, o priešakinėje burnos ertmės dalyje — gana didelis rezonatorius. Užpakalinė liežuvio nugarėlės dalis kiek pakyla prie minkštojo gomurio. Lietuvių kalboje yra šios užpakalinės eilės fonemos: *ū, u, ū, o, a, ā*. Tariant fonemas *a, ā*, liežuvis labiausiai pasistumia į priekį iš visų užpakalinės eilės fonemų. Dėl to jos anksčiau dar buvo vadinamos vidurinės eilės fonemomis. Tačiau *a, ā* reikia skirti prie užpakalinės eilės fonemų, nes, jas tariant, liežuvio galiukas kiek atsitraukia nuo priešakinį apatinių dantų (dėl atsitraukimo laipsnio žr. Fonema *a* ir Fonema *ā*), kaip ir tariant užpakalinės eilės fonemas, o užpakalinė liežuvio nugarėlės dalis kiek pakyla prie kietojo gomurio užpakalinio krašto (plg. 20 ir 22 pav. su 13 ir 15 pav.). Be to, prieš *a, ā*, kaip ir prieš kitas užpakalinės eilės fonemas, kietieji priebalsiai neminkštėja.

Liežuvis, užimdamas vieną iš šių dviejų horizontalių padėcių, kartu kyla vertikaliai prie kietojo gomurio.

Pagal liežuvio judėjimą vertikaliai balsinės fonemos esti:

- a) Aukštinio pakilio, arba uždarosios (siaurosios), fonemos. Jas tariant, burna mažai atsidaro, o liežuvis labai aukštai pakyla prie kietojo gomurio. Lietuvių kalboje yra šios aukštinio pakilio fonemos: *ī, i, ū, u*. Iš jų ilgosios *ī, ū* yra kiek uždaresnės už trumpąsias *i, u*.
- b) Vidutinio pakilio fonemos. Jas tariant, burna vidutiniškai atidaroma, o liežuvio kraštai šiek tiek liečia kietojo gomurio pakraščius. Lietuvių kalboje vidutinio pakilio fonemos yra *ē, e, ē, ī, ū, o, ū*. Iš priešakinės eilės vidutinio

⁶ Dėl sklandžiųjų priebalsių *l, m, n, r*, einančių mišriųjų dvigarsių antruoju komponentu, pozicinių atspalvių žr. V. Vaitkevičiūtė, Lietuvių literatūrinės kalbos prie balsinių fonemų sudėtis. — „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 1, 44, 45, 46, 62, 64, Vilnius, 1957.

Eilė Pakilmasis	Priešakinės eilės fonemos		Užpakalinės eilės fonemos			
	ilgosios	trumposios	ilgosios	trumposios	ilgosios	trumposios
Aukštutinio pakilimo fonemos	nelūpinės 	lūpinės 	nelūpinės i	lūpinės i	nelūpinės ü	lūpinės ü
Vidutinio pakilimo fonemos	œœ	œœ	œœ	œœ	œœ	œœ
Žemutinio pakilimo fonemos	œœ	œœ	œœ	œœ	œœ	œœ

pakilimo fonemų uždariausia yra *ē*, atviriausia *ā*, o fonemos *e*, *ɛ* užima tarpinę padėti tarp jų. Užpakalinės eilės ilgoji *ō* yra uždaresnė už *o*.

c) Žemutinio pakilimo fonemos. Jas tariant, burna plačiai atidaroma, o liežuvis visiškai neliečia kietojo gomurio. Joms priklauso fonemos *a*, *ā*.

Pagal lūpų artikuliaciją, nuo kurios priklauso priešburninio rezonatoriaus didumas, balsinės fonemos skirstomos į dvi grupes:

a) Lūpines (labialines) fonemas. Jas tariant, į priekį atkištose suapvalintose lūpos padidina priešburninį rezonatorių. Lietuvių kalboje yra šios lūpinės fonemos: *ū*, *u*, *ō*, *o*.

b) Nelūpines (nelabialines) fonemas. Jas tariant, lūpos nesuapvalinamos, neatkišamos į priekį ir nepadidinamas priešburninis rezonatorius. Lietuvių kalboje yra šios nelūpinės fonemos: *ī*, *i*, *ē*, *e*, *ɛ*, *ō*, *a*, *ā*.

Pastaba. Nelūpinės balsinės fonemos taip pat tariamos prisedant lūpoms, bet jų prisedėjimas yra pasyvus: aukštutinio pakilimo nelūpinės balsinės fonemos tariamos neįtempiant lūpų, o vidutinio ir žemutinio pakilimo – labai nežymiai patempiant lūpas į ilgumą (plg. lūpų artikuliaciją tariant *ī* ir *ā* žodžiuose *gīrą* ir *gērą*).

Balsinių fonemų klasifikaciją vaizduoja 1 lentelė (žr. 25 psl.).

III PRIEŠAKINĖS EILĖS BALSINĖS FONEMOS

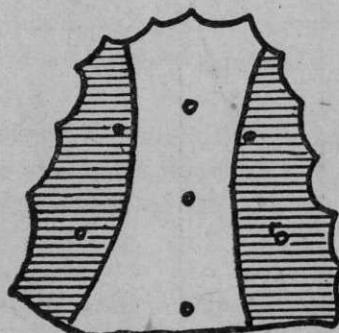
1. Aukštutinio pakilimo fonemos

Fonema *ī*. Dabartinėje rašyboje ji žymima dvejopai: iš prigimties ilga – ženklu *y*, o pailgėjusi *ī*, iškritus po jos ējusiam *n*, – ženklu *ī*, išskyrus veiksmazodžius, turėjusius šaknyje intarpinį nosinį priebalsi *n*, pvz.: *bīra* < *biñra*, *dīla* < *diñla*, *gīja* < *giñja*, *ȳra* < *iñra*, *līja* < *liñja*, *kīla* < *kiñla*, *rīja* < *riñja*, *svīla* < *sviñla*, *śīla* < *śiñla* ir kt., kurie etimologiskai taip pat turėtū būti rašomi su *ī*. Fonema *ī* yra iš visų priešakinės eilės aukštutinio pakilimo fonemų uždariausia. Ją tariant, liežuvio galiukas liečia apatinius dantis, o priešakinė ir vidurinė liežuvio nugarėlės dalis pakyla prie kietojo gomurio. Liežuvio šonai kietojo gomurio pakraščius liečia daugiau, negu tariant bet kurią kitą balsinę fonemą (žr. 1 pav. ir plg. ji su 3, 5 pav.). Priešakinėje burnos ertmės dalyje tarp liežuvio ir kietojo gomurio susidaro siauras pailgas rezonatorius, o užpakalinėje dalyje prie liežuvio pašaknio – kiek didesnis (žr. 2 pav.).

Būdingiausi fonemos *ī* kombinaciniai atspalviai yra šie:

a) truputį suužpakalėjės uždaras *ī* po liežuvio užpakalinį priebalsių *g*, *k*, pvz.: *gīrē*, *kīla*, *tōkī* ir kt.;

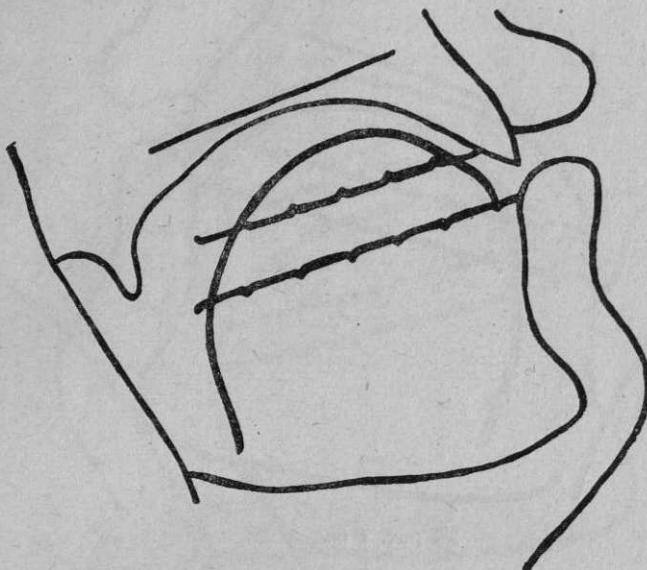
b) kiek supriešakėjės uždaras *ī* po liežuvio priešakinį priebalsių *l*, *n*, *d*, *t*, *s*, *š*, *z*, *ž* ir kt., po *j* ir lūpinį *m*, *b*, *p*, *v*, pvz.: *tīli*, *lydēti*, *jī*, *mīli* ir kt.;

1 pav. *ī ī*

c) šiek tiek sulūpintas ī tarp lūpinių priebalsių *m*, *b*, *p*, *v*, pvz.: *pýpkė*, *pý-pé* ir kt.

Žemaičių termėse pasitaiko sulūpintas ī prieš lūpinį balsi *ū*, pvz.: *apýūš-ris* ‘apyaušris’, *apýūšriais* ‘austant’ Grg, Slnt ir kt.

2 pav. ī ī

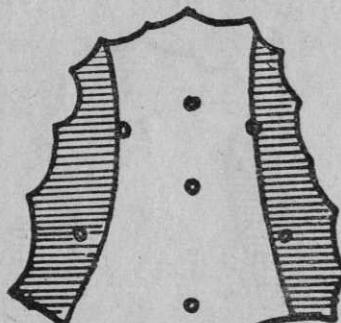
Fonema ī. Ji yra priešakinės eilės aukštutinio, bet kiek žemesnio pakilimo fonema, negu ī. Tariama panašiai kaip ī: liežuvio galiukas liečia apatinius dantis, liežuvio nugarėlės priešakinės ir vidurinės dalies šonai pakyla prie kietojo gomurio ir jo pakraščius liečia daug mažiau, negu tariant ī (žr. 3 pav.), o pati nugarėlė išilgai gerokai įlinksta. Dėl to priešakinėje ir užpakalinėje burnos ertmės dalyje tarp liežuvio ir kietojo gomurio susidaro daug platesni už fonemos ī priešakinis ir užpakalinis rezonatoriai, kokybiškai skiriantys fonemą ī nuo fonemos ī (žr. 4 pav. ir plg. 3 pav. su 1 pav.).

Būdingiausi fonemos ī kombinacinių atspalvių yra šie:

a) kiek suužpakalėjės ī po liežuvio užpakalinės eilės priebalsių *g*, *k*, pvz.: *gūria*, *kītas*, *kitās* ir kt.;

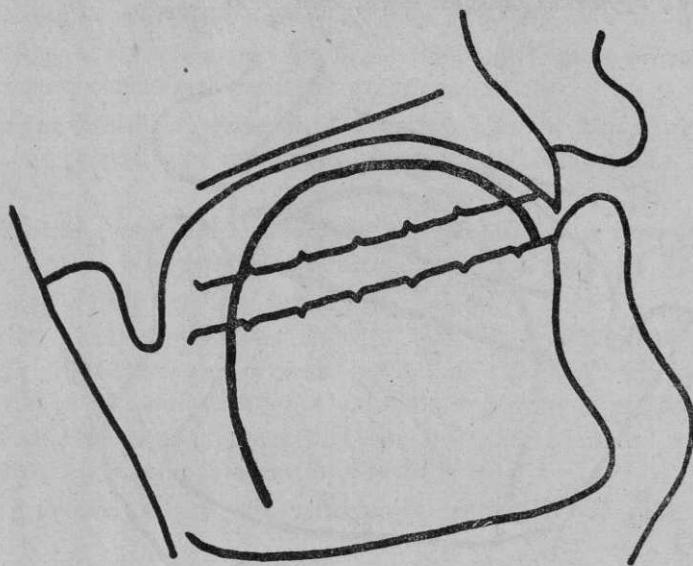
b) šiek tiek supriešakėjės ī po liežuvio priešakinės eilės priebalsių *l*, *n*, *d*, *t*, *s*, *š*, *z*, *ž* ir kt., lūpinių *m*, *b*, *p*, *v* ir po *j*, pvz.: *lipa*, *tibras*, *týli*, *jì* ir kt.;

c) nelabai uždaras ī žodžiuose, kurių kitų skiemenu sudaromieji garsai yra užpakalinės eilės balsiai *a*, *ā*, *ɔ*, *ō*, *u*, *ū* bei dvibalsiai *ai*, *au*, *ui*, *uo*, pvz.: *kità*, *súrko*, *kítą*, *lipù*, *laidì*, *láuki*, *míllui*, *pilúosi* ir kt.;

3 pav. ī īma

d) labai uždaras *i* žodžiuose, kurių kitų skiemenu sudaromieji garsai yra priešakinės eilės balsiai *ī*, *i*, *ē* ir kt. bei dvibalsiai *ei*, *ie*, pvz.: *kitī*, *tūli*, *biltē*, *peikti*, *pliketi* ir kt.

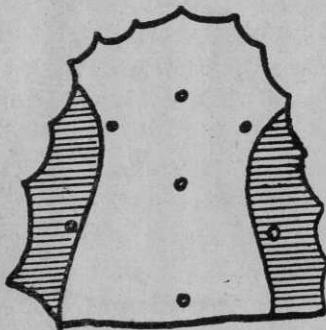

4 pav. *i īma*

e) labai sulūpintas *i* prieš lūpinius balsius *ō*, *ū*, *u* ir tarp lūpinių priebalsių *m*, *b*, *p*, *v*, pvz.: *priošē*, *prūurzgē*, *prūžē*, *pipleras* ir kt.

2. Vidutinio pakilimo fonemos

Fonema *ē*. Ji yra iš visų priešakinės eilės vidutinio pakilimo fonemų pati uždariausia ilgoji fonema. Ją tariant, liežuvio nugarėlės priešakinės ir vidurinės dalies šonai kietojo gomurio pakraščius liečia mažiau, negu tariant *ī*, *i* (žr. 5 pav.), todėl priešakinėje ir užpakalinėje burnos ertmės dalyje susidaro pailgi rezonatoriai, kiek platesni už fone-mu *ī*, *i* rezonatorius (žr. 6 pav. ir plg. 5 pav. su 1, 3 pav.).

5 pav. *ē*

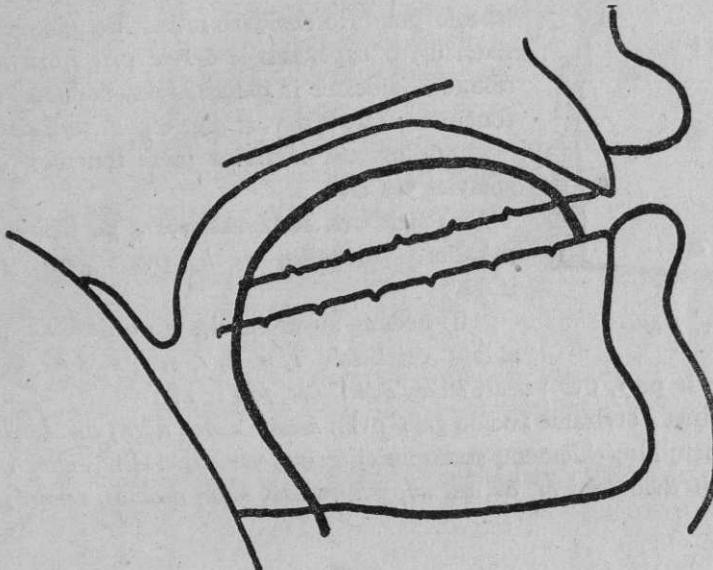
Būdingiausi kombinaciniai fonemos *ē* atspalviai yra šie:

a) šiek tiek suužpakalėjės *ē* po liežuvio užpakalinį priebalsių *g*, *k*, pvz.: *gērē*, *sēgē*, *kē-lē* ir kt.;

b) nedaug supriešakėjės po liežuvio priešakinį priebalsių *l*, *n*, *d*, *t*, *s*, *š*, *z*, *ž* ir kt., lūpinių *m*, *b*, *p*, *v* ir po *j*, pvz.: *lēlē*, *nérē*, *vēdē*, *pýlē*, *grébéjēlē* ir kt.;

c) labai uždaras *ē* žodžiuose, kurių kitų skiemenu sudaromieji garsai yra aukštutinio arba vidutinio pakilimo uždaros balsinės fonemos *ī*, *i*, *ū*, *u* arba *ē* ir kt., pvz.: *gēlē*, *mētē*, *mūsē* ir kt.;

- d) kiek atviresnis ē už aukščiau nurodytajį žodžiuose, kurių kitų skiemenu sudaromieji garsai yra atviros balsinės fonemos *a*, *ā* arba *ē*, pvz.: *kälė*, *kėlęs* ir kt.;
c) nedaug sulūpintas ē tarp lūpinių priebalsių *m*, *b*, *p*, *v*, pvz.: *vėpsos*, *vėmė* ir kt.

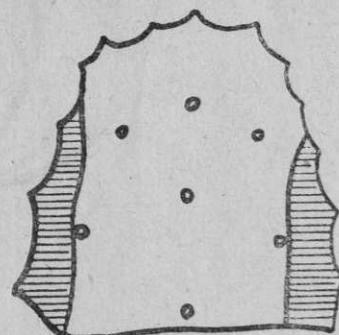
6 pav. ē

Fonema e. Trumpoji priešakinės eilės vidutinio pakilimo fonema, pasitaikanti tik tarptautiniuose žodžiuose. Ją tariant, liežuvio galiukas liečia apatinius dantis, priešakinės ir vidurinės liežuvio dalies šonai pakyla prie kietojo gomurio ir liečia jo pakraščius kiek mažiau, negu tariant lietuvių kalbos žodžių ē (žr. 7 pav. ir plg. jį su 5 pav.). Priešakinėje burnos ertmės dalyje tarp liežuvio ir kietojo gomurio susidaro mažas, bet platus rezonatorius, o užpakalinėje dalyje prie liežuvio pašaknio kiek didesnis ir šiek tiek platesnis už fonemos ē rezonatorių.

Tarptautinių žodžių atvirame ir uždarame gale, o kartais priesagoje ir šaknyje, e keičiamas lietuvių kalbos priešakinės eilės vidutinio pakilimo fonema ē, pvz.: *ateljė*, *reziumė*, *idėja*, *helénas*, *orchidėja*, *saracénai*, *perigėjus*, *rėja* 'laivo stiebo skersinis' ir kt. (jos tarimą žr. auksčiau).

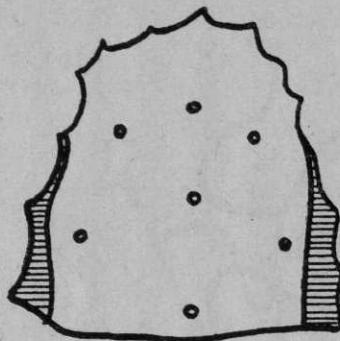
Fonema e turi du neryškius kombinacinius atspalvius:

- a) labai nedaug suužpakalėjusį e prieš liežuvio užpakalinius priebalsius *g*, *k*, prieš balsių ŷ ir kt., pvz.: *egzaminas*, *ekonominis*, *kèksas*, *geodèzinis* ir kt.;
b) kiek sulūpintą e tarp lūpinių priebalsių *m*, *b*, *p*, *v*, pvz.: *bemòlis*, *membra-nà*, *memuãrai* ir kt.

7 pav. ē poëtas

Fonema e. Trumpoji priešakinės eilės vidutinio pakilimo kiek atviresnė fonema, negu é. Ją tariant, liežuvio galiukas guli prie apatinės dantų, priešakinės ir vidurinės liežuvio dalies šonai pakyla prie kietojo gomurio ir truputį liečia kietojo gomurio pakraščius (žr. 8 pav.). Priešakinėje burnos ertmės dalyje tarp liežuvio ir kietojo gomurio susidaro mažas, bet platus rezonatorius, o užpakalinėje dalyje prie liežuvio pasaknio — didesnis ir platesnis rezonatorius, negu fonemos é (žr. 9 pav. ir plg. 8 pav. su 5 pav.).

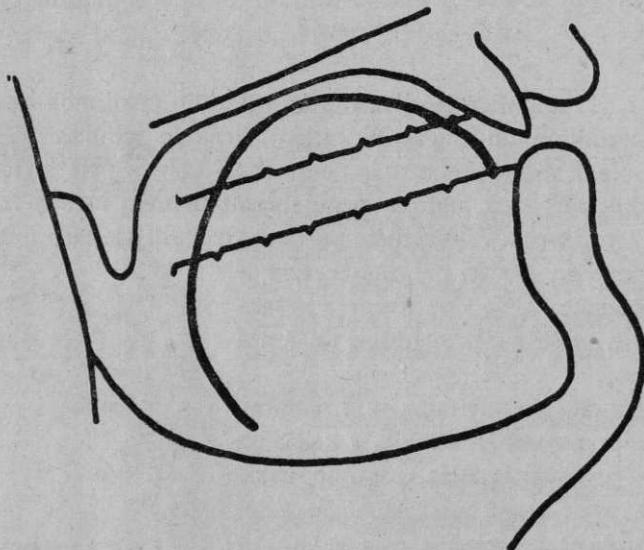
8 pav. e é

Būdingiausi kombinaciniai fonemos e atspalviai yra šie:

a) šiek tiek suužpakalėjės e po liežuvio užpakalinį priebalsių *g*, *k*, pvz.: *gësti*, *ketlna* ir kt.;

b) nedaug supriekėjės e po liežuvio priešakinį priebalsių *l*, *n*, *d*, *t*, *s*, *š*, *z*, *ž* ir kt., lūpinių *m*, *b*, *p*, *v* ir po *j*, pvz.: *dedl*, *ledaī*, *mëstî*, *bët*, *jojë* ir kt.;

c) labai atviras e atvirame žodžio gale, pvz.: *kiemë*, *manë*, *käte* (vns. šauksm.), ir žodžiuose, kurių kitų skiemenu sudaromieji garsai yra užpakalinės eilės balsiai *a*, *ā*, *ɔ*, *ō*, *u*, *ū* ir dvibalsiai *ai*, *au*, *ui*, *uo*, pvz.: *dedù*, *nešù*, *medaūs*, *retojè*, *garañ*, *melúoti* ir kt.;

9 pav. e é

d) kiek uždaresnis e, negu aukšciau nurodytas, žodžiuose, kurių kitų skiemenu sudaromieji garsai yra priešakinės eilės balsiai *i*, *ī*, e, é ir kt. bei dvibalsiai *ei*, *ie*, pvz.: *nëši*, *kepsnës*, *metl*, *pelē*, *méile*, *mielës* ir kt.;

e) kiek sulūpintas e tarp lūpinių priebalsių *m*, *b*, *p*, *v*, pvz.: *memë*, *vemiù* ir kt.

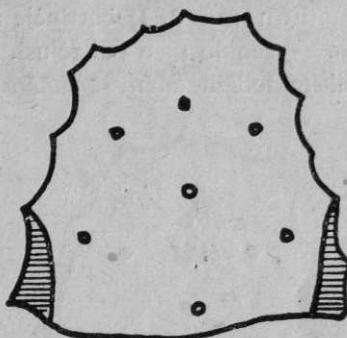
Skirtingai nuo lietuvių literatūrinės kalbos daugelyje tarmių fonema e tariama su labai žymiu *ə* atspalviu, pvz.: *më^at Krš*, *Lkv* ir kt.

Fonema ē. Dabartinėje rašyboje ji žymima dviem ženklais: kirčiuota ilga — ženklu e, o pailgėjusi, iškritus po jos éjusiam n, — ženklu ē (tartis jų nesiskiria). Iš visų priešakinės eilės vidutinio pakilimo fonemų ē yra žemiausio pakilimo atviriausia fonema su nežymiu a atspalviu, kiek uždaresnė už labai atvirą kapsų ē, pvz.: ēžeras, nēša Brt, Vlkv ir kt. Tariant fonemą ē, liežuvio galiukas laikosi prie priešakinių apatinį dantų, o liežuvio nugarėlės užpakalinė dalis truputį pakyla prie kietojo gomurio užpakalinio krašto, ir jos šonai liečia tik pačius gomurio pakraščius (žr. 10 pav.). Priešakinis ir užpakalnis rezonatorius sudaro vieną visumą (žr. 11 pav.).

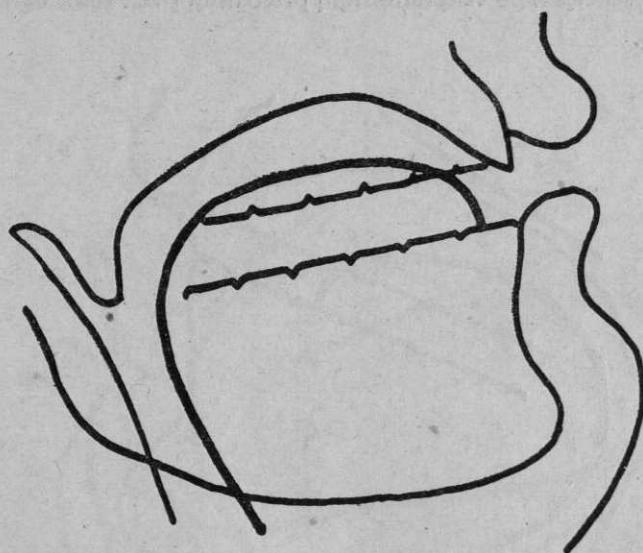
Skirtingai nuo lietuvių literatūrinės kalbos kuriose-ne-kuriose tarmėse ē tariama su labai žymiu a atspalviu, pvz.: mē^at Škn ir kt.

Būdingiausi kombinaciniai fonemos ē atspalviai yra šie:

- a) šiek tiek suužpakalėjės ē po liežuvio užpakalinių priebalsių g, k, pvz.: gēsta, kēkė, kēlia ir kt.;
- b) kiek supriekėjės ē po liežuvio priešakinių priebalsių d, t, n, l, s, šz, ž ir kt., lūpinių m, b, p, v ir po j, pvz.: bēria, kātę, tēsia, jóję ir kt.;

10 pav. ē rētas

11 pav. ē rētas

c) labai uždaras ē žodžiuose, kurių kitų skiemenu sudaromieji garsai yra priešakinės eilės balsiai i, ī, e, ē, ē ir dvibalsiai ei, ie, pvz.: kēsti, lēsę (\approx lēsti), kēli, kēpė, mētė ir kt.;

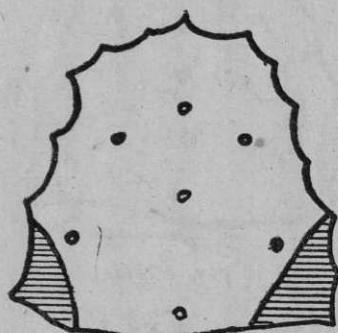
d) labai atviras ē žodžiuose, kurių kitų skiemenu sudaromieji garsai yra užpakalinės eilės balsiai a, ā, o, ū, u, ū ir dvibalsiai ai, au, ui, uo, pvz.: nēša, mētq, mētū, mētai, sēniui, mētuos ir kt.;

e) šiek tiek sulūpintas ē tarp lūpinių priebalsių m, b, p, v, pvz.: vēmia ir kt.

IV UŽPAKALINĖS EILĖS BALSINĖS FONEMOS

1. Aukštinio pakilimo fonemos

Fonema ū. Dabartinėje rašyboje ji žymima dviem ženklais: iš prigimties ilga – ženklu ū, o pailgėjusi, iškritus po jos éjusiam n, – ženklu u, išskyrus veiksmažodžius dūžta <duñ̄sta, griūva <griū̄va, kiū̄ra <kiuñ̄ra, pū̄va <pū̄va,

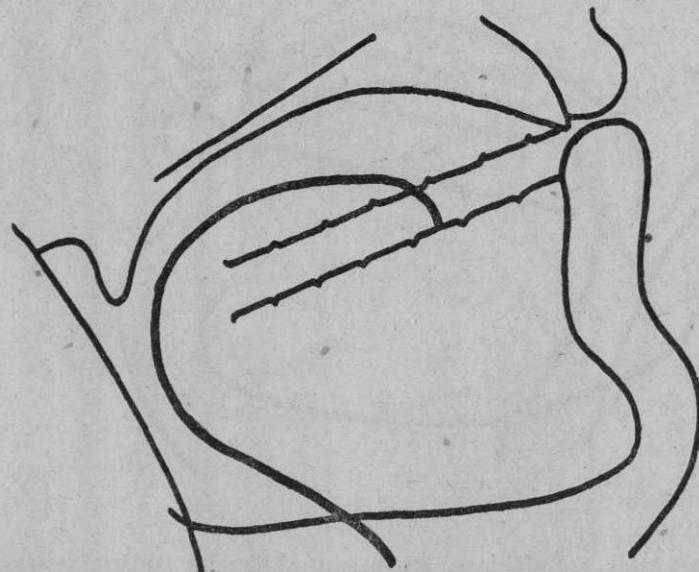

12 pav. ū

spū̄ra < spuñ̄ra, žū̄va < žuñ̄va ir kt., kurie etimologiskai taip pat turėtų būti rašomi su u. Fonema ū yra lūpinė iš visų užpakalinės eilės aukštinio pakilimo fonemų pati uždariausia. Ją tariant, liežuvio galiukas kiek atsitraukia nuo apatinių dantų. Liežuvio nugarėlės vidurinės dalies šonai labai nedaug liečia kietojo gomurio užpakalinės dalies pakraščius (žr. 12 pav.). Priešakinėje burnos ertmės dalyje susidaro gana didelis rezonatorius, susiliejantis su prieburniniu rezonatoriumi, kurį sudaro suapvalintos ir į priekį atkištос lūpos. Užpakalinėje burnos ertmės dalyje yra mažas rezonatorius (žr. 13 pav.).

Būdingiausi kombinaciniai fonemos ū atspalviai yra šie:

- a) labai supriešakėjės ū po visų minkštujų priebalsių, pvz.: *siū̄ti, siū̄sti, niū̄rū̄s, pójū̄tis* ir kt.;

13 pav. ū

- b) šiek tiek supriešakėjės ū po liežuvio priešakinį priebalsių *l, n, d, t, s, ſ, z, ž* ir kt. bei lūpinių *m, b, p, v*, pvz.: *dū̄mė, lū̄pa, šū̄kis, bū̄ti* ir kt.;
- c) nedaug suužpakalėjės ū po liežuvio užpakalinių kietujų priebalsių *g, k*, pvz.: *gū̄sis, kū̄lē* ir kt.

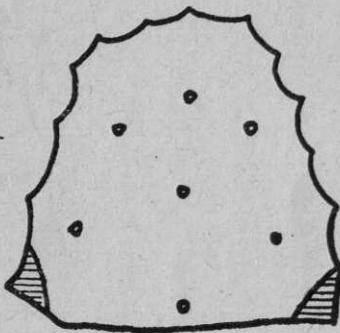
Fonema u. Ji yra lūpinė užpakalinės eilės aukštutinio pakilimo fonema. Ją tariant, liežuvio galiukas atsitraukia nuo priešakinėjų apatinėjų dantų. Liežuvio nugarėlės vidurinės dalies šonai kietojo gomurio pakraščius liečia dar mažiau, negu tariant *ū* (žr. 14 pav. ir plg. jį su 12 pav.). Priešakinėje burnos ertmės dalyje susidaro gana didelis ir platus rezonatorius, kurį padidina ir pratęsia kiek mažiau suapvalintos ir i priekį atkištose, negu tariant *ū*, lūpos, sudarančios priešburninių rezonatorių. Fonema *u* yra kiek atviresnė už *ū*. Užpakalinėje burnos ertmės dalyje susidaro mažas rezonatorius, kiek siauresnis už priešakinį (žr. 15 pav.).

Būdingiausi fonemos *u* kombinacinių atspalviai yra šie:

a) labai supriešakėjės *u* po visų minkštųjų priebalsių, pvz.: *kiuro*, *valgiù*, *siùs*, *geriù*, *jùs* ir kt.;

b) nedaug supriešakėjės *u* po liežuvio priešakinėjų priebalsių *l*, *n*, *d*, *t*, *s*, *š*, *z*, *ž* ir kt. ir lūpinių *m*, *b*, *p*, *v*, pvz.: *lùpa*, *tù*, *pùsé*, *sùka*, *šùnì*, *mùsé*, *bùvo*, *pupà*, *laivù* ir kt.;

c) kiek suužpakalėjės *u* po liežuvio užpakalinių priebalsių *g*, *k*, pvz.: *gùsti*, *kùpetà*, *kurìs* ir kt.

14 pav. *u* *ūpē*

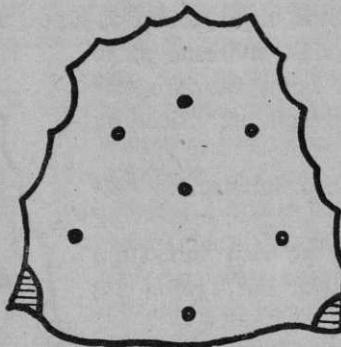

15 pav. *u* *ūpē*

2. Vidutinio pakilimo fonemos

Fonėma ō. Tai ilgoji užpakalinės eilės vidutinio pakilimo lūpinė fonema, kiek atviresnė už *ū*. Ją tariant, liežuvio galiukas atsitraukia nuo priešakinėjų apatinėjų dantų daugiau, negu tariant *ū*, o liežuvio šonai kietojo gomurio pakraščius

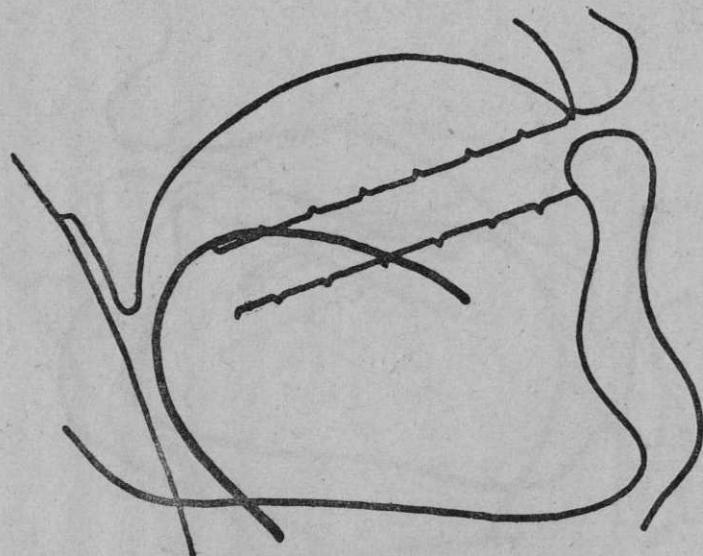
liečia labai nedaug (žr. 16 pav.). Priešakinėje burnos ertmės dalyje susidaro labai didelis rezonatorius, kurį dar padidina ir pratęsia kiek mažiau suapvalintos, negu tariant \bar{u} , ir i prieški atkištos lūpos, sudarančios priešburninį rezonatorių. Užpakalinėje burnos ertmės dalyje susidaro mažas rezonatorius (žr. 17 pav.).

16 pav. δ

Fonemos δ būdingiausi kombinacinių atspalviai yra šie:

- a) labai supriešakėjės δ po visų minkštujų priebalsių, pvz.: *šiōs, ḡl̄rios, kūrmio, kuñp̄io, jója, jō* ir kt.;

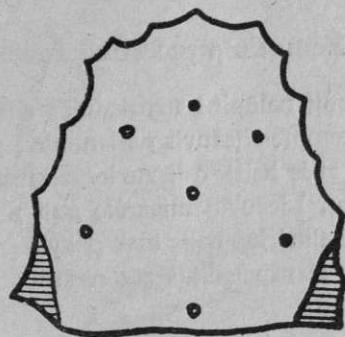

17 pav. δ

- b) nedaug supriešakėjės δ po kietujų liežuvio priešakiniu priebalsiu *l, n, d, t, s, ſ, z, ū* ir kt. ir po lūpiniu *m, b, p, v*, pvz.: *dovanā, ūkis, móka, vókas* ir kt.;

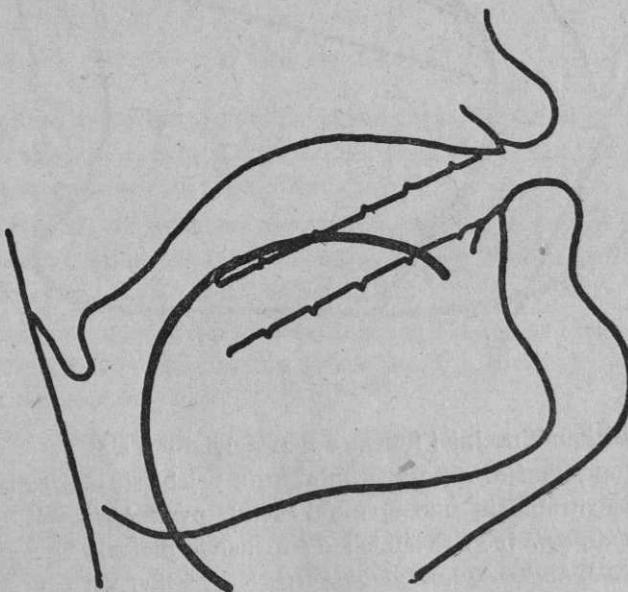
- c) kiek suužpakalėjės δ po kietujų liežuvio užpakaliniu priebalsiu *g, k*, pvz.: *godūs, kóks, kō* ir kt.

Fonema \circ . Trumpoji užpakalinės eilės vidutinio pakilio lūpinė fonema, kiek atviresnė už δ . Ją tariant, liežuvio galiukas atsitruakia nuo priešakinėj apatinij dantų kiek mažiau, negu tariant δ . Liežuvio šonai kietojo gomurio pakraščius liečia irgi mažiau (žr. 18 pav. ir plg. jį su 16 pav.). Priešakinėje burnos ertmės

18 pav. \circ

dalyje susidarius rezonatorių lūpos padidina labai nedaug, todėl jis yra mažesnis už fonemos δ priešakinj rezonatorių. Užpakalinėje burnos ertmės dalyje susidare rezonatorius yra didesnis už fonemos δ užpakalinj rezonatorių (žr. 19 pav. ir plg. jį su 17 pav.).

19 pav. \circ

Būdingiausi fonemos \circ kombinacinių atspalviai yra šie:

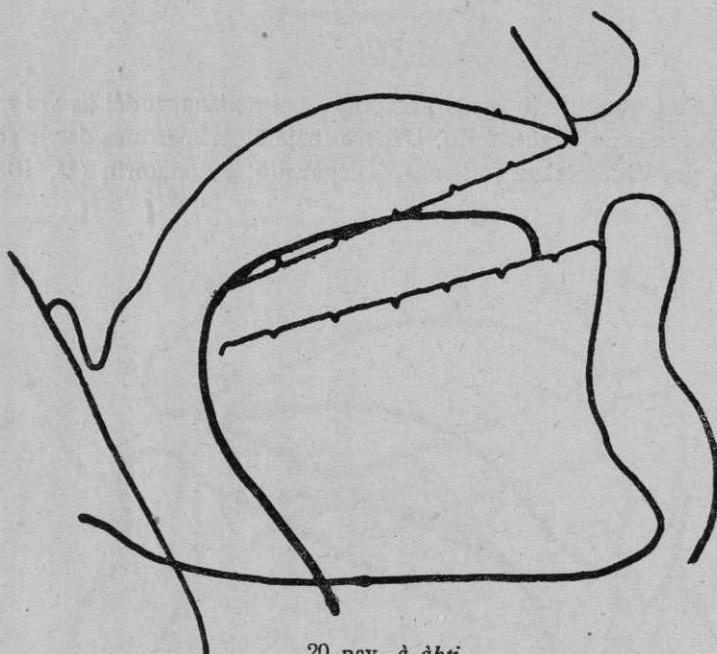
- a) labai supriešakėjės \circ po visų minkštujų priebalsių, pvz.: *liðsas* 'lengvas priemolis', *regionālinis* (sk. *regionałini*s), *jòdas*, *impresārio* (sk. *impresārijo*) ir kt.;

b) kiek supriešakėjės *o* po kietujų liežuvio priešakinių priebalsių *l, n, d, t, s, š, z, ž* ir kt. ir lūpinių *m, b, p, v*, pvz.: *lötas* 'svorio matas', *moto*, *tonà, tonimika*, ir ištiktukuose *ðpa, ðp*;

c) nedaug suužpakalėjės *o* po liežuvio užpakalinį kietujų priebalsių *g, k*, pvz.: *gòlas, gondolà, kòdas, kòdeksas* ir kt.

3. Žemutinio pakilimo fonemos

Fonema a. Trumpoji nelūpinė užpakalinės eilės žemutinio pakilimo fonema; ją tariant, mažai įtemptas liežuvis pasistumia į priekį labiau, negu tariant bet kurį kitą užpakalinės eilės balsį, o liežuvio galiukas šiek tiek atsitraukia nuo priešakinių apatinių dantų. Liežuvio nugarėlė guli plokščia ir visiškai neliečia kietojo gomurio, tik užpakalinė jos dalis kiek pakyla prie kietojo gomurio užpakalnio krašto. Priešakinis ir užpakalinis rezonatorius sudaro vieną visumą (žr. 20 pav.).

20 pav. *a akti*

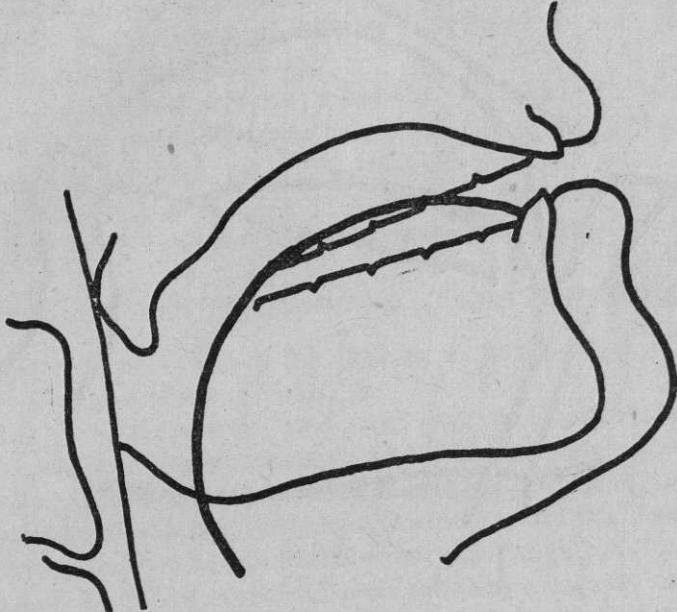
Būdingiausi kombinaciniai fonemos *a* atspalviai yra šie:

a) labai supriešakėjės *a* po visų minkštujų priebalsių, tariamas liežuvio galiukui visai neatsitraukiant nuo apatinių dantų, pvz.: *lëmiamas, nëria, kaükia, aukščiáusias, vëjas, vëja* ir kt.; vietoje šio *a* atspalvio pietvakarių aukštaičiai taria atvirą *e*, pvz.: *šalè, láuke ~ šalià, láukia* Brt, Kbr, Vlkv, Všt ir kt., tačiau literatūrinės lietuvių kalbos norma nuo seno laikomas ne *e*, bet labai supriešakėjės *a*, kuris nuo *e* skiriasi kokybiškai (žr. 21 pav. ir plg. ji su 9 pav.), tariamas daugelyje tarmių ir rašomas literatūrinėje kalboje;

b) truputį supriešakėjės *a* po kietujų liežuvio priešakinių priebalsių *l, n, d, t, s, š, z, ž* ir kt., lūpinių *m, b, p, v* ir žodžio pradžioje; ji tariant, liežuvis labai

nedaug atsitrukia nuo priešakinėj apatinij dantų, pvz.: *mamà, salà, tàs, žalà, anà, akìs* ir kt.;

c) šiek tiek suužpakaléjės *a* po kietuj liežuvio užpakalinij priebalsiu *g, k, t*, tariamas labai atitrukiant liežuvio galiuką nuo apatinij dantų, pvz.: *garañ, ganà, kaklañ, kàs* ir kt.;

21 pav. à šlapiad

d) labai atviras *a*, kai kitu to žodžio skiemenu sudaromieji garsai yra užpakalinės eilės balsiai *a, ā, o, ò, u, ū* arba dvibalsiai *ai, au, ui, uo*, pvz.: *mataū, paskuū, šakotū, šòkas, pasùko, rasùq* (dgs. kilm.) ir kt.;

e) kiek uždaresnis už aukščiau nurodytaj, kai kitu to žodžio skiemenu sudaromieji garsai yra priešakinės eilės balsiai *i, ī, e, ē, ē, ē* ir dvibalsiai *ei, ie, iu*, pvz.: *kañ, palýti, bëta, neateis, nëša, niëkas* ir kt.;

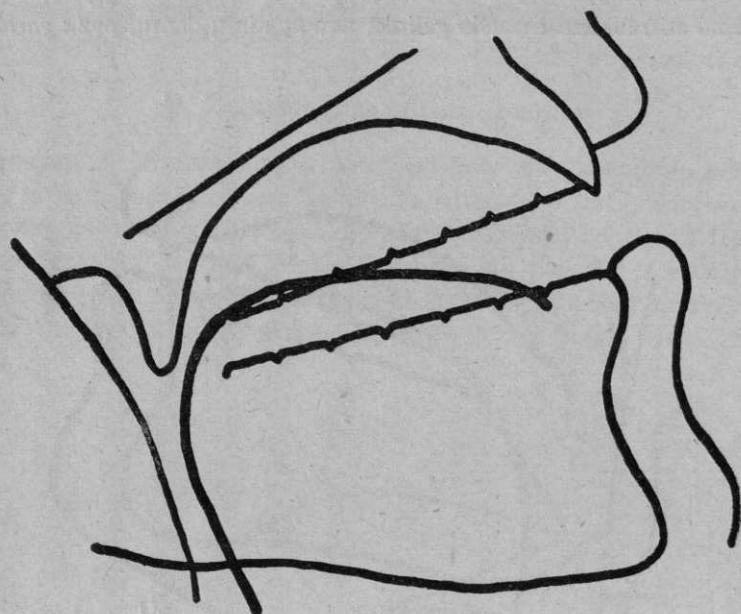
é) labai sulūpintas *a* prieš lūpinius balsius *ō, u, ū* ir kt., su kuriais jis nesudaro dvibalsio, ir kiek mažiau — tarp lūpinių priebalsiu *m, b, p, v*, pvz.: *paupýs, paūžti, paúdré, paõsti, mamà, pabúti* ir kt.

Fonema *ā*. Dabartinėje rašyboje ji žymima dviem ženklais: kirčiuota ilga — ženklu *a*, pailgėjusi, iškritus po jos éjusiam *n*, — ženklu *q* (tartis jų nesiskiria). Tai ilgoji nelūpinė liežuvio užpakalinė žemiausio pakilio iš visų lietuvių kalbos balsiu atviriausia fonema. Ją tariant, tik užpakaliné nejtempto liežuvio nugarélės dalis kiek pasikelia prie kietojo gomurio užpakalinio krašto. Liežuvio galiukas truput atsitrukia nuo apatinij dantų. Priešakinis ir užpakalinis rezonatorius sudaro vieną visumą, kaip ir tariant fonemą *a* (žr. 22 pav.). Fonema *ā* kokybiškai yra labai panaši į fonemą *a*, tik kiek atviresnė už šią (plg. 22 pav. su 20 pav.).

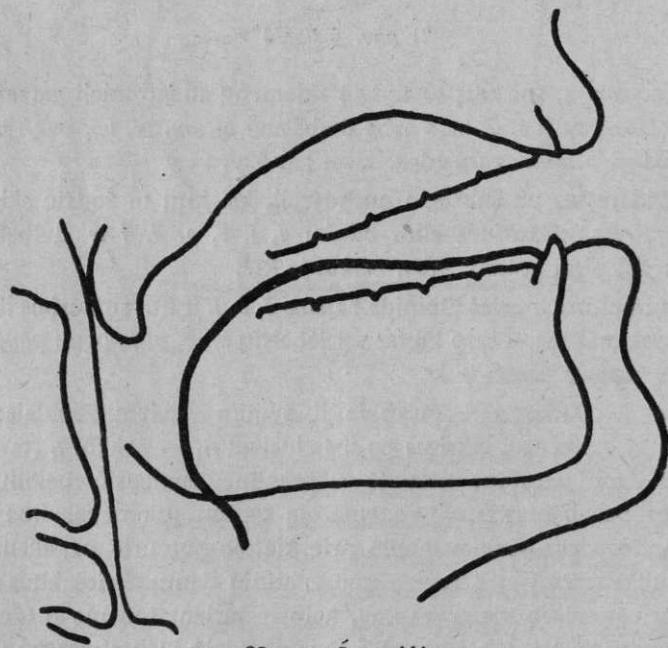
Büdingiaus fonemos *ā* kombinacinių atspalviai yra šie:

a) labai supriešakéjės *ā* po visų minkštųj priebalsiu; jį tariant, liežuvio

galiukas visai neatsitraukia nuo priešakinių apatinės dantų (žr. 23 pav.), pvz.: *kilniąsias*, *niūriajq*, *jāq*, *sáujq* ir kt. (pietvakarių aukštaičiai vietoje šio lietuvių

22 pav. *ā*

23 pav. *ā rupiāja*

literatūrinės kalbos supriešakėjusio *ā* taria *ē* be *a* atspalvio, pvz.: *važēvo* ~ važiāvo Brt, Kbr, Vlkv, Všt ir kt.);

b) truputį supriekėjės ā po kietujų liežuvio priešakinį priebalsių *l*, *n*, *d*, *t*, *s*, *š*, *z*, *ž* ir kt. bei po lūpinį *m*, *b*, *p*, *v*, tariamas labai nedaug atsitraukus liežuvio galiukui nuo priešakinį apatinį dantų, pvz.: *dāro*, *sāko*, *māto* ir kt.;

c) šiek tiek suužpakalėjės ā po užpakalinių kietujų priebalsių *g*, *k*, tariamas gerokai atsitraukus liežuvio galiukui nuo priešakinį apatinį dantų, pvz.: *gāras*, *algas*, *kāklas*, *kātę*, *kāsa* ir kt.;

d) labai atviras ā, kai kitų to žodžio skiemenu sudaromieji garsai yra užpakalinės eilės balsiai *a*, *ā*, *o*, *ō*, *u*, *ū* arba dvibalsiai *ai*, *au*, *ui*, *uo*, pvz.: *gālas*, *māto*, *gòla*, *rūdają*, *lāpai*, *plāuką*, *lāpuose* ir kt.

e) kiek uždaresnis ā už aukščiau nurodytajį, kai kitų to žodžio skiemenu sudaromieji garsai yra priešakinės eilės balsiai *i*, *ī*, *e*, *ē*, *ē* ir dvibalsiai *ei*, *ie*, pvz.: *gāli*, *kīta*, *tīla*, *pērą* (vns. gal.), *sākē*, *mālē*, *lēistą*, *miēlą* ir kt.;

ė) labai sulūpintas ā prieš lūpinį balsi *u* ir kt. ir kiek mažiau tarp lūpinių priebalsių *m*, *b*, *p*, *v*, pvz.: *pāupiu*, *māma* (vns. šauksm.), *vāpa* (es. l. 3 asm.) ir kt.

V DVIBALSINĖS FONEMOS IR JŲ KLASIFIKACIJA

Lietuvių literatūrinė kalba turi 9 dvibalsius: *ai*, *au*, *ei*, *eu*, *oi*, *oi*, *ui*, *ie*, *uo*, visada einančius prieš priebalsius ir atvirame žodžio gale.

Dvibalsiai yra ypatinga garsų kategorija, pasižyminti sudėtinga artikuliacija: jie prasideda vienu balsiniu elementu ir baigiasi kitu, sudarydami neperskiramą jų junginį, būtinai tariamą viename skiemenyje. Dvibalsių fonemiskumo klausimas yra viena iš sudėtingiausių ir sunkiausių bendrosios fonetikos problemų, nes vienose kalbose jie gali būti savarankiškos fonemos, o kitose – dviejų fonemų junginys. Dvibalsiai savarankiškomis fonemomis laikomi tik tada:

a) kai abu jų komponentai priklauso tai pačiai morfemai, ir vienas bet kurio dvibalsio komponentas nėra savarankiškas morfoliginis vienetas;

b) kai skiemens atžvilgiu jis yra nedalomas, t. y. kai tarp abiejų dvibalsio komponentų negalima išvesti skiemens ribos;

c) kai dvibalsis yra maždaug tokio ilgumo, kaip ilgasis balsis (jei dvibalsio ilgumas prilygsta dviejų balsių ilgumo sumai, tai jis yra dviejų fonemų junginys);

d) kai dvibalsio sudaromųjų elementų ilgumas nesutampa nei su ilgaisiais, nei su trumpaisiais balsiais;

e) kai balsių kaitoje kokiu nors balsiu pasikeičia visas dvibalsis, t. y. abu jo komponentai, kaip vienas vienetas, o ne vienas kuris⁷.

Kadangi dvibalsis *oi* pasitaiko tik viename žodyje – jaustuke *di*, tai jo negalima laikyti savarankiška fonema. Dvibalsių *ai*, *ei*, *eu*, *oi*, *ie*, *uo*, visada esančiu tik prieš priebalsį arba atvirame žodžio gale, abu komponentai priklauso tai pačiai morfemai arba tam pačiam skiemeniui, ir vienas bet kurio dvibalsio komponentas niekada negali būti savarankiškas morfoliginis vienetas. Juo paprastai esti visas dvibalsis, t. y. abu jo komponentai, k. a. žodžiuose *vaikas*, *vaikų*, *vai-káms* ir t. t. *ai* yra šaknies dvibalsis, žodžiuose *šukuoti*, *šukúosiu*, *šukúosi uo* yra priesagos dvibalsis, o žodžią *eilę*, *eiti*, *eigà* šaknį sudaro vien tik dvibalsis *ei* ir t. t.⁸.

⁷ Zr. Л. Р. Зиндер, Общая фонетика, 217–222, Ленинград, 1960.

⁸ Plg. rusų kalbos dvibalsius ā, ē, ō, ū žodžiuose май, да̄й, пей, пой ir kt., kur jie laikomi ne savarankiškomis fonemomis, o tik dviejų fonemų (a ir ū, e ir ū,

Mišrieji dvigarsiai *al*, *am*, *an*, *ar*, *el*, *em*, *en*, *er*, *il*, *im*, *in*, *ir*, *ul*, *um*, *un*, *ur*, kaip ir aukšciau nurodyti dvibalsiai, esti tik prieš priebalsius ir atvirame žodžio gale. Tais atvejais, kai *a*, *e*, *i*, *u* esti greta su *l*, *m*, *n*, *r* prieš balsius ar dvibalsius, tarp jų visada eina skiemens riba, priskirianti balsą *a*, *e*, *i*, *u* vienam skiemenui, o priebalsį *l*, *m*, *n*, *r* — kitam, pvz.: *kál-ti*: *kā-la*; *bár-ti*: *bā-ra*; *kél-ti*: *kēlia*; *lém-ti*: *lē-mia*; *gyvén-ti*: *gyvē-na*; *peř-ti*: *pē-ria*; *peř*; *płł-ti*: *pł-la*; *kím-ti*: *kī-mo*; *płn-ti*: *pł-na*; *ır-ti*: *ı-ro*; *kùl-ti*: *kūlia*; *stùm-ti*: *stū-mia*; *buñ-ka* (*un* čia atsirado dėl šaknies intarpo *n*) : *bük-ti*; *kür-ti*: *kū-ria* ir t. t. Tarp dvigarsių *am*, *an* sudaromų komponentų niekada neina skiemens riba, nes po jų visada išlieka priebalsis, pvz.: *kañ-šo*: *kam-šýti*; *án-tis*: *án-ties*, išskyrus veiksmažodžius, turinčius intarpą *n* arba prieš lūpinius priebalsius *b*, *p* — intarpą *m*, pvz.: *añ-ka*: *a-kaū*; *ślañ-pa*: *śla-paū*, *tañ-pa*: *ta-paū*; ir kt.

Dvibalsio *au* antrasis komponentas prieš balsius ir dvibalsius dėl hiato yra virtęs priebalsiu *v* ir perėjes į kitą skiemeni, pvz.: *šáu-ti* : *šó-vé* < **šāu-é*, *gáu-ti*: *gā-vo*; dvibalsis *au* čia kaitaliojas su balsiais *a* ir *o*. Vietoj dvibalsio *ui*, atsiradusio iš *ū*, prieš balsius ir dvibalsius randame balsą *u*, pvz.: *gùi-ti* < **gú-ti*⁹, *gu-ja*. Kadangi šiai atvejai dvibalsiu *au* ir *ui* kaitymas su balsiais yra atsiradęs dėl istorinės raidos dėsnį, o ne dėl paprasto skilimo, kaip mišriųjų dvigarsių aukšciau nurodytuose pavyzdžiuose, ir kadangi visais kitais atžvilgiais *au*, *ui* niekuo nesiskiria nuo likusių dvibalsių (žr. žemiau), tai juos reikia gretinti su pastaraisiais.

Pastaba. Dvibalsių morfologinio ir skiememinio nedalomumo negalima painioti su visada skirtingose morfemose ir skirtinguose skiemenyse esančiais balsiais *a* ir *i*, *a* ir *u* ir kt., kurie niekada nesudaro dvibalsių, k. a. žodžiuose *ne-išeik*, *pa-iñk*, *pa-upýs*, *sù-ošé* ir kt.

Dvibalsiai *ai*, *au*, *ei*, *eu*, *oi*, *ui*, *ie*, *uo* yra maždaug tokio pat ilgumo, kaip ilgieji balsiai¹⁰, o dvibalsio sudaromųjų elementų ilgumas skiriasi ir nuo ilgųjų, ir nuo trumpųjų balsių (žr. žemiau). Tuo tarpu bet kurio mišriojo dvigarsio vidutinis ilgumas yra lygus jo sudaromojo balsio ir priebalsio ilgumo sumai, o šių vidutinių ilgumas yra lygus atitinkamų balsinių ir priebalsinių fonemų ilgumui, pvz.: mišriojo dvigarsio *uñ* vidutinis ilgumas žodyje *uñkščia* yra 32'' (iš jų 15, 5'' tenka balsiui *u*, o 16, 5'' — *ñ*), mišriojo dvigarsio *ün* vidutinis ilgumas yra 31, 5'' (iš jų 19'' tenka balsiui *ü*, o 12, 5'' — *n*) ir t. t.¹¹

Giminiškų žodžių šaknyse bet kuris dvibalsis gali keistis su kuriuo nors vienu balsiu ar dvibalsiu, ir atvirkščiai, pvz.: *súolas* : *séstī*; *šviěsti*, *šveīsti*, *švaistýti* : *švīsti*, *švýstelēti* ir kt. Dvibalsio *uo* kaita su *av* žodžiuose *dúoti* : *daviaū* ir kt. bei

o ir *ü*) junginiai, nes kitose šių žodžių formose minėtų dvibalsių abu komponentai yra visiškai savarankiški, vienas su kitu nesusiję; kiekvienas iš jų turi savo morfoligines funkcijas ir įeina į skirtinę morfemų sudetį: *a* yra žodžio maiš Šaknies balsis, *ü* — galūnė; *a*, *e*, *o* yra žodžių dай, пей, по-и Šaknies balsiai, o *ü* — liepamosios nuosakos priesaga. Kitose šių žodžių formose dvibalsių antrasis komponentas pereina į kitą skiemeni, pvz.: ма-я, да-ю, по-ю ir t. t. (плачива ж. Большая Советская Энциклопедия, 14, 496; Л. Р. Зиндер, Общая фонетика, 219, Ленинград, 1960; М. И. Матусевич, Введение в общую фонетику, 79–80, Москва, 1959).

⁹ Žr. J. Endzelinas, Baltų kalbų garsai ir formas, 19, Vilnius, 1957.

¹⁰ Žr. V. Vaitkevičiūtė, Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, arba kiekysė. — „Lietuvių kalbotyros klausimai“, 3, 213, Vilnius, 1960.

¹¹ Plg. V. Vaitkevičiūtė, min. veik., 211.

dvibalsio *au* kaita su *ōv* žodžiuose šauti : šovė nėra išimtis, nes *av* <*āv*> <*au*, o *v* abiem atvejais atsirado, kaip minėta, prieš balsi ar dvibalsi hiatui išvengti. Mišriųjų dvigarsių — priešingai — kaitosi tik vienas komponentas — balsis, o antrasis nesikaito, pvz.: *r̄imti* : *ramūs*, *rāmū*, *remiū*, *rēmia*, *rēmē*, *romūs*; *tamsà* : *támsinti*, *temaū*, *témti*, *tiñsras* ‘tamsiai sartas’ ir kt. Vadinas, literatūrinės lietuvių kalbos dvibalsiai *ai*, *au*, *ei*, *eu*, *oi*, *ui*, *ie*, *uo* yra savarankiškos fonemos, kurios skiria žodžius, jų formas, arba morfemas, o jų tarimas nepriklauso nuo fonetinės pozicijos žodyje. Visas jas galima priešpastatyti kitiems balsiams ir dvibalsiams, pvz.: *kàs*, *kls* : *kaūs* : *keīs* : *kuūs*; *l̄s*, *l̄s* : *leīs* : *liēs*; *mästo* : *mësto* : *maūsto* : *máusto* : *miësto* : *miùisto*; *siëks* : *suôks*; *Bòili* : *bañli*¹² ir t. t. Mišrieji dvigarsiai — priešingai — nesudaro vieno savarankiško foneminio vieneto ir yra dviejų fonemų junginiai.

Tas pat dvibalsis, kaip ir balsis, su skirtinomis priegaidėmis laikomas ne savarankiškomis fonemomis, o tik vienos fonemos poziciniais atspalviais (plačiau žr. skyrių „Balsinės fonemos ir jų klasifikacija“). Kiekvienai dvibalsinei fonemai būdingi šie poziciniai atspalviai¹³:

a) Tvirtapradis, labai intensyvus, tariamas su įtemptais burnos sienelių raumenimis. Fonemos *ai* atspalvio *ái* pirmasis komponentas yra labai atviras balsinis elementas *a* (maždaug 22''–23'' ilgumo), o antrasis — uždaras trumpas *i* (maždaug 6''–7'' ilgumo). Fonemos *au* atspalvio *áu* pirmasis komponentas yra labai atviras balsinis elementas *a* (maždaug 14''–16'' ilgumo), o antrasis — nelabai uždaras balsinis elementas *u* (maždaug 10''–11'' ilgumo). Fonemos *ei* atspalvio *éi* pirmasis komponentas yra labai atviras balsinis elementas *e* (maždaug 16''–18'' ilgumo), antrasis — uždaras *i* (maždaug 13''–16'' ilgumo). Fonemos *ui* atspalvio *úi* pirmasis komponentas yra atviras balsinis elementas *u* (maždaug 18''–20'' ilgumo), o antrasis — uždaras *i* (maždaug 10''–12'' ilgumo). Fonemos *eu* atspalvio *éu* pirmasis komponentas yra trumpas uždaras balsinis elementas *e* (maždaug 12''–13'' ilgumo), o antrasis — atviras *u* (maždaug 10''–11'' ilgumo). Fonemos *oi* atspalvio *ði* pirmasis komponentas yra atviras balsinis elementas *o* (maždaug 20''–22'' ilgumo), o antrasis — uždaras *i* (maždaug 18''–20'' ilgumo). Fonemos *ie* atspalvio *íe* pirmasis komponentas yra atviras balsinis elementas *i* (maždaug 13''–15'' ilgumo), o antrasis — atviras *e* (maždaug 15''–16'' ilgumo). Fonemos *uo* atspalvio *úo* pirmasis komponentas yra atviras balsinis elementas *u* (maždaug 20''–21'' ilgumo), o antrasis — kiek delabaliizuotas atviras *o* (maždaug 14''–15'' ilgumo).

b) Tvirtagalnis, tariamas ne taip intensyviai, kaip tvirtapradis, mažiau įtemptiant burnos sienelių raumenis. Fonemos *ai* atspalvio *aī* pirmasis komponentas yra atviras trumpas balsinis elementas *a* (maždaug 15''–17'' ilgumo), o antrasis — uždaras *i* (maždaug 19''–21'' ilgumo). Fonemos *au* atspalvio *aū* pirmasis komponentas yra atviras balsinis elementas *a* (maždaug 12''–14'' ilgumo), o antra-

22-6
15-19

¹² Antrinės kilmės dvibalsis *ui*, kilęs sutrumpėjus kurioms-ne-kurioms vardažodžių formoms, pvz.: *dangūj* (sk. *danguj*) *dangu-jè* ir kt., nėra savarankiška fonema.

¹³ Pagrindiniai dvibalsių komponentai ir pereinamieji balsiniai elementai (žr. žemiau) buvo nustatyti aparatu, vadinanu separatoriumi, kuris dvibalsi suskaido į sudėties dalis ir nustato kiekvienos iš jų ilgumą. Dvibalsiai ir jų sudaromieji elementai buvo matuojami dviškiemenių žodžių pirmajame atvirame skiemenyje.

sis — gana uždaras *u* (maždaug 19''—20'' ilgumo). Fonemos *ei* atspalvio *eī* pirmasis komponentas yra trumpas uždaras balsinis elementas *e* (maždaug 10''—13'' ilgumo), o antrasis — *i* (maždaug 20''—23'' ilgumo). Fonemos *ui* atspalvio *uī* pirmasis komponentas yra atviras balsinis elementas *u* (maždaug 15''—18'' ilgumo), o antrasis — uždaras *i* (maždaug 16''—19'' ilgumo). Fonemos *ie* atspalvio *iē* pirmasis komponentas yra uždaras balsinis elementas *i* (maždaug 24''—26'' ilgumo), o antrasis — atviras *e* (maždaug 10''—12'' ilgumo). Fonemos *eu* ir *ɔi* šio atspalvio neturi.

c) Nekirčiuotas prieškirtinis, tariamas su dar mažesniu intensyvumu, negu tvirtagaliai atspalviai, neįtemptais burnos sienelių raumenimis. Jo priegaidė yra artima kirčiuotųjų skiemenu sudaromujų garsų tvirtagalei priegaidėi.

d) Nekirčiuotas pokirtinis, kuris nuo nekirčiuto prieškirtinio skiriasi tik priegaidė, artima kirčiuotųjų skiemenu sudaromujų garsų tvirtapradei priegaidėi.

Lietuvių literatūrinės kalbos dvibalsinės fonemos klasifikuojamos pagal sudaromujų komponentų sąlydį, komponentų kokybę ir pagal lūpų veiklą.

Pagal komponentų sąlydį jos skirstomas į:

a) grynasias sudėtines, kurių abu komponentai tariami aiškiai, tuoj vienas po kito, be pauzės, nesulietai, tame pačiame skiemenyje; grýnosios sudėtinės literatūrinės lietuvių kalbos dvibalsinės fonemos yra *ai*, *au*, *ei*, *eu*, *ui*, *ɔi*;

b) grynasias sutaptines, kurių abu komponentai tariami tame pačiame skiemenyje kartu, neatskiriamai, sulietai; grynosios sutaptinės fonemos yra *ie* ir *uo*.

Pagal komponentų kokybę literatūrinės lietuvių kalbos dvibalsinės fonemos skirstomos į fonemas, kurių:

a) pirmasis komponentas daugiau ar mažiau atviras balsinis elementas, o antrasis uždaras; šiai grupei priklauso *ai*, *au*;

b) pirmasis komponentas vidutinio atvirumo, o antrasis — uždaras; šiai grupei priklauso *ei*, *eu*, *ɔi*;

c) abu komponentai daugiau ar mažiau uždari; šiai grupei priklauso *ui*;

d) pirmasis komponentas uždaras, o antrasis — vidutinio atvirumo; šiai grupei priklauso *ie*, *uo*.

Pagal lūpų veiklą jos skirstomos į fonemas, kurių:

a) abu komponentai lūpiniai; šiai grupei priklauso *uo*;

b) pirmasis komponentas nelūpinis, o antrasis — lūpinis; šiai grupei priklauso *au*, *eu*;

c) pirmasis komponentas lūpinis, o antrasis — nelūpinis; šiai grupei priklauso *ɔi*, *ui*;

d) abu komponentai nelūpiniai; šiai grupei priklauso *ai*, *ei*, *ie*.

1. Grynosios sudėtinės dvibalsinės fonemos

Fonema *ai*. Ji prasideda užpakalinės eilės žemutinio pakilio balsiniu elementu *a* ir baigiasi priešakinės eilės aukštutinio pakilio balsiniu elementu *i*. Tarp *a* ir *i* yra du trumpi pereinamieji balsiniai elementai: atviras *e* (maždaug 4''—6'' ilgumo) ir labai atviras *i* (maždaug 5''—7'' ilgumo).

Fonema *ai* esti žodžio pradžioje, pvz.: *áikčioti*, *aīgara* ‘šapas, šiaudelis’, *aikštē*; žodžio viduryje po kietųjų priebalsių, pvz.: *káilis*, *kaīsta*, *gaidýs*, *mergáitė*,

aukštaūtis, našlaičiáuti; atvirame ir uždarame žodžio gale po kietujų priebalsiu
ir po minkštujų afrikatų *č'*, *dž'*¹⁴, pvz.: *visái, vaikaū, jáučiai, gaidžiai, vaikaīs,*
pírstaīs, ūsaīs, kařčiai, gaidžiai; vienskiemeniuose žodžiuose, pvz.: *gaš, kaīs,*
žaīs ir kt.

Būdingiausi kombinaciniai fonemos *ai* atspalviai yra šie:

a) labai supriešakėjės *ai* po minkštujų afrikatų *č'*, *dž'*, pvz.: *jáučiai, mařčiai,*
mědžiai, valdžiai ir kt.;

b) nedaug supriešakėjės *ai* po kietujų liežuvio priešakinį priebalsių *d, t, n, l, s, š, z, ž* ir kt., lūpinių *m, b, p, v*, pvz.: *namaīs, taīs, vaīkas* ir kt.;

c) šiek tiek suužpakalėjės *ai* po liežuvio užpakalinį priebalsių *g, k*, pvz.:
gaīla, vargaū, kaīšo, kaī ir kt.

Fonema *au*. Jos artikuliacija prasideda užpakalinės eilės žemutinio pakilimo
atviru balsiniu elementu *a* ir baigiasi užpakalinės eilės aukštutinio pakilimo už-
daru balsiniu elementu *u*. Tarp šių dviejų komponentų yra trys labai trumpi
pereinamieji balsiniai elementai: atviras delabializuotas *ɔ* (maždaug 4''–6'' il-
gumo), uždaras lūpinis *o* (maždaug 3''–5'' ilgumo) ir atviras *u* (maždaug 6''–
7'' ilgumo). Jie tariami tuo metu, kai liežuvis iš *a* tarimo padėties atsitraukia at-
gal ir kyla prie kietojo gomurio užpakalinės dalies, kol pasiekia uždarą *u* balsinio
elemento tarimo padėti, o lūpos tuo pačiu metu suapvalinamos ir atkišamos į
priekį.

Būdingiausi kombinaciniai fonemos *au* atspalviai yra šie:

a) labai supriešakėjės *au* po visų minkštujų priebalsiu, pvz.: *kniaūkē, liáutis,*
šiáuštis, jaūsmas ir kt.; šio atspalvio artikuliacija prasideda labai supriešakėjusiu
balsiniu elementu *a* ir baigiasi kiek supriešakėjusiu *u*;

b) kiek supriešakėjės *au* po kietujų liežuvio priešakinį priebalsių *d, t, n, l, s, š, z, ž* ir kt. ir lūpinių *m, b, p, v*, pvz.: *baūsti, naudà, tāu* ir kt.;

c) nedaug suužpakalėjės *au* po kietujų liežuvio užpakalinį priebalsių *g, k*,
pvz.: *gauraī, kaūkē, káulas* ir kt.

Fonema *ei*. Dabartinėje rašyboje ji žymima dviem ženklais: po kietujų
riebalsinių fonemų suminkštėjusių atspalvių ženklu *ei*, pvz.: *lakeī* (büt. k. 1.
2 asm.), o po riebalsinių fonemų, kilusiu iš priebalsio junginio su *j*, ir po *j* –
ženklu *ai*, išskyrus jungtukus *jéi, jéigu*, pvz.: *lakiaī* (sk. *lakeī*), *bróliai* (sk. *brólei*),
viřžiai (sk. *viřzei*), *jái* (sk. *jéi*) ir kt. Ir lietuvių literatūrinėje kalboje, ir tarmėse
etimologiskai rašomas *ai* šiuo atveju yra tariamas *ei*, nes *ai* pirmasis komponentas
balsinis elementas *a*, veikiamas prieš jį einančio minkštojo priebalsio arba *j*
(progresyvinis supanašėjimas) ir po jo einančio – antrojo savo komponento –
ariešakinės eilės balsinio elemento *i* (regresyvinis supanašėjimas), visiškai suprieš-
akėja ir virsta ariešakinės eilės vidutinio pakilimo balsiniu elementu *e*. Išimtis
yra *ai* po minkštujų afrikatų *č'*, *dž'* (žr. Fonema *ai*). Tarp pagrindinių fonemos
ei komponentų yra du trumpi Pereinamieji balsiniai elementai: labai uždaras *e*
(5''–7'' ilgumo) ir atviras trumpas *i* (6''–8'' ilgumo), tariami tuo metu, kai
liežuvis iš atviro balsinio elemento *e* padėties kyla prie kietojo gomurio, kol pa-
sieka uždarą *i* tarimo padėti.

Būdingiausi kombinaciniai fonemos *ei* atspalviai yra šie:

¹⁴ Po minkštujų priebalsiu ir po *j*, išskyrus minkštasis afrikatas *č'*, *dž'*, lietuvių lite-
ratūrinėje kalboje *ai* tariamas *ei*, rašomojoje kalboje žymimas ženklu *ai*.

- a) nedaug supriekėjės *ai* po liežuvio priešakinį *d, t, n, l, r, s, š, z, ž* ir kt., lūpinių *m, b, p, v* ir po *j*, pvz.: *ateis, leis, méilé, meilių* (sk. *meilei*), *jeigu* ir kt.;
 b) šiek tiek suužpakalėjės *ei* po liežuvio užpakalinį priebalsių *g, k*, pvz.: *geisti, valgei, valgiai* (sk. *valgei*), *keista, sakei* ir kt.

Fonema *eu*. Jos pirmasis komponentas yra priešakinės eilės vidutinio pakilio labai uždaras trumpas balsinis elementas *e* (todėl kirčiuotas dvibalsis žymimas *eu*), o antrasis — užpakalinės eilės aukštutinio pakilio atviris balsinis elementas *u*. Tarp pagrindinių komponentų yra vienas pereinamasis balsinis elementas — trumpas delabializuotas atviris *ɔ* (maždaug 6''—7'' ilgumo); jis tariamas tuo metu, kai liežuvis iš *e* padėties kyla prie balsinio elemento *u* tarimo padėties. Lūpos tuo pačiu laiku suapvalinamos ir atkišamos į priekį.

Fonema *eu* esti tarptautinių žodžių pradžioje, pvz.: *Europà, eufemizmas, eukaliptas*, ir viduryje, pvz.: *pleurà, leukocitai, pneumotóraksas, terapèutas*. Žodžio gale ji nepasitaiko.

✓ Pietvakarių aukštaičių termēse dvibalsis *eu* tariamas vietoje lietuvių literatūrinės kalbos supriekėjusio dvibalsio *au* po visų minkštujų priebalsių ir po *j*, pvz.: *gáudžeu, jeū, keūlē* ~ *gáudžiau, jaū, kiaūlē* Brt, Ig, Vlkv. Galimas daiktas, kad senuosiuose raštuose vietoje lietuvių literatūrinės kalbos dvibalsio *au* po minkštujų priebalsių rašomas *eu* taip ir buvo tariamas, pvz.: *džéugtis* DP 211, *labiéus* DP 89 ir kt. Dalis rytinių dzūkų dvibalsių *eu* turi būt. k. l. vns. 1 asm., pvz.: *padéu, indéu* ~ *padéjau* Tvr, *indéjau* ir kt. Tačiau lietuvių kalbos tarmių dvibalsis *eu* skiriasi nuo literatūrinės kalbos tarptautinių žodžių dvibalsio *eu* sudaromujų balsinių elementų kokybe: tarminio *eu* balsinis elementas *e* yra atviras, o literatūrinės lietuvių kalbos — labai uždaras.

Fonema *oi*. Jos pirmasis komponentas yra užpakalinės eilės vidutinio pakilio labai atviras delabializuotas balsinis elementas *ɔ*, o antrasis — priešakinės eilės aukštutinio pakilio trumpas uždaras balsinis elementas *i*. Pereinamujų balsinių elementų tarp abiejų komponentų néra.

Būdingiausi kombinacinių fonemos *oi* atspalviai yra šie:

- a) kiek supriekėjės *oi* po kietųjų lūpinių priebalsių *b, p* ir kt., pvz.: *bòileris, poikilotérminiai* ir kt.;
- b) labai nedaug suužpakalėjės *oi* po liežuvio užpakalinį priebalsių *g, k*, pvz.: *koinë* ‘bendrinė sen. graikų kalba’ ir kt.

Fonema *ui*. Jos pirmasis komponentas yra užpakalinės eilės aukštutinio pakilio atviris lūpinis balsinis elementas *u*, o antrasis — priešakinės eilės aukštutinio pakilio uždaras balsinis elementas *i*. Tarp pagrindinių fonemos *ui* komponentų yra vienas pereinamasis balsinis elementas — trumpas atviris *i* (maždaug 7''—8'' ilgumo); jis tariamas tada, kai liežuvio galiukas iš *u* padėties stumiasi į priekį, o jo nugarėlė keliasi prie kietojo gomurio, kad užimtų balsinio elemento *i* tarimo padėtį. Pereinant nuo *u* prie *i* tarimo, atkištos ir suapvalintos lūpos grįžta į neutralią padėtį.

Būdingiausi kombinacinių fonemos *ui* atspalviai yra šie:

- a) labai supriekėjės *ui* po visų minkštujų priebalsių, pvz.: *ākmeniui, veřšui, vějui* ir kt.;
- b) šiek tiek supriekėjės *ui* po kietųjų liežuvio priešakinį priebalsių

d, t, l, n, s, š, z, ž ir kt., lūpinių *m, b, p, v* ir žodžio pradžioje prieš šiuos priebalsius, pvz.: *vėltui, tévui, iuti* ir kt.;

c) nedaug suužpikalėjės *ui* po kietujų liežuvio užpakalinį priebalsių *g, k*,
pvz.: *vařgi, sárgui, vařkui, kuñtē* ir kt.

2. Gyniosios sutaptinės dvibalsinės fonemos¹⁵

Fonema *ie*. Jos pirmasis komponentas yra priešakinės eilės aukštutinio pakilio atviras balsinis elementas *i*, o antrasis komponentas — priešakinės eilės vidutinio pakilio atviras balsinis elementas *e*. Kadangi elementai *i* ir *e* abu yra priešakinės eilės, liežuvis labai mažai keičia savo padėti (pereidamas nuo *i* prie *e* tarimo, jis ir vertikaliai, ir horizontaliai juda labai nedaug), todėl dvibalsio *ie* abu komponentai neatskiriamai susilieja, ir tarp fonemos *ie* komponentų nėra pereinamųjų balsinių elementų.

Fonema *ie* būna žodžio viduryje, pvz.: *bulviena, kiek, kletis, bulviénė, bulvienojas*; atvirame ir uždarame žodžio gale, pvz.: *aniē, jiē, kuriē, svirtie, vagiēs, viniēs, svūrties, juokšes, prausies*; vienskiemeniuose žodžiuose, pvz.: *šiē, tiē, jiē, tiēs* ir kt. Lietuvių literatūrinėje kalboje, kaip ir vakarų aukštaičių tarmėse, žodžio pradžioje fonema *ie* nepasitaiko: rašomojoje kalboje žodžiai, prasidedantieji dvibalsiu *ie*, tariami su *j*, pvz.: *ielaktis* (sk. *jielaktis*), *iéna* (sk. *jíena*), *ieškoti* (sk. *jięskoti*), *iéšmas* (sk. *jięšmas*), *iétiš* (sk. *jíetiš*), *ievà* (sk. *jievà*) ir kt., o priešdélétieji žodžiai, kurių šaknis rašomojoje kalboje prasideda dvibalsiu *ie*, lietuvių literatūrinėje kalboje tariami su *j* tarp priešdėlio ir šaknies, pvz.: *päieškos* (sk. *pājieškos*), *paieškaš* (sk. *pajieškaš*) ir kt.

Dalis rytių aukštaičių taria *jięško, jięva* Ppl, Slm ir kt., bet *iéna*. Mažybinių šių žodžių formų tarimas taip pat skiriasi: *jéválā* ~ *ievélē* Ppl, Slm, bet *énálā* ~ *ienélē* Ppl, Slm. Žemaičių dūnininkų tarmėje žodžio pradžioje prieš *i*, atliepant lietuvių literatūrinės kalbos *ie, j* taip pat netariamas, pvz.: *înas* ~ *íenos* Lkv, *îva* ~ *ievà* Lkv, bet prieš *ie*, atliepant literatūrinės kalbos *é*, žodžio pradžioje tariamas *j*, pvz.: *jíemę* ~ *éémę* Lkv, *jíeroks* ~ *érùkas* Lkv ir kt.

Būdingiausiai kombinacinių fonemos *ie* atspalviai yra šie:

a) šiek tiek supriešakėjės *ie* po liežuvio priešakinių priebalsių *l, n, d, t, s, š, z, ž* ir kt., lūpinių *m, b, p, v* ir po *j*, pvz.: *dienà, šiènas, pienas, miëga, vienas, jiē* ir kt.;

b) nedaug suužpikalėjės *ie* po liežuvio užpakalinį priebalsių *g, k*, pvz.: *vagiēs, lenkies* ir kt.

Fonema *uo*. Jos pirmasis komponentas yra užpakalinės eilės aukštutinio pakilio uždaras balsinis elementas *u*, o antrasis — užpakalinės eilės vidutinio pakilio gana atviras delabializuotas balsinis elementas *o*. Kadangi, tariant fonemą *uo*, liežuvis ir vertikaliai, ir horizontaliai labai nedaug keičia savo padėti, tai *uo* komponentai neatskiriamai susilieja, ir tarp jų nėra pereinamųjų balsinių elementų.

¹⁵ Lietuvių literatūrinės kalbos dvibalsius *ie, uo* anksčiau kalbininkai vadino tribalsiais, arba trifongais, *iea, uoa*. Separatoriumi atliki eksperimentai rodo, kad balsinio elemento *a* nė vienas iš šių lietuvių literatūrinės kalbos dvibalsių neturi, o yra tik dvibalsių *ie, uo* re-kursija — trumpas kalbos padargų perėjimas nuo šių dvibalsių tarimo į neutralią padėtį, kuria taip pat turi kiti dvibalsiai. Tarmėse, be abejoniés, *ie, uo* gali turėti gale balsinių elementą *a*.

Būdingiausi kombinaciniai fonemos *uo* atspalviai yra šie:

- a) labai supriešakėjės *uo* po visų minkštujų priebalsių, pvz.: *liūliūoti*, *šiuosė*, *paupiuosė*, *júodis* ir kt.;
- b) kiek supriešakėjės *uo* po kietujų liežuvio priešakinių priebalsių *l*, *n*, *d*, *t*, *s*, *š*, *z*, *ž* ir kt., lūpinių *m*, *b*, *p*, *v* ir žodžio pradžioje prieš šiuos priebalsius, pvz.: *dúoti*, *šuō*, *púodas*, *úosé* ir kt.;
- c) nedaug suužpakalėjės *uo* po liežuvio užpakalinių priebalsių *g*, *k*, pvz.: *varguosė*, *kúosa*, *kuõlas* ir kt.

S ut r u m p i n i m a i

Brt	— Bartininkai, Vilkaviškio r.
Grg	— Gargždai.
Ig	— Ignalina.
Kbr	— Kybartai.
Krš	— Kuršenai.
Lkv	— Laukuva.
Cvir R II	— P. Cvirka, Raštai, II, 1949.
Ppl	— Papilys, Pandėlio r.
Slm	— Salamiestis.
Slnt	— Salantai.
Škn	— Šakyna.
Tvt	— Tverečius.
Krév ŠP	— V. Krévė, Siaudinėj pastogėj, 1940.
Vlkv	— Vilkaviškis.
Všt	— Vištytis.

ГЛАСНЫЕ И ДВУГЛАСНЫЕ ФОНЕМЫ ЛИТОВСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Б. А. ВАЙТКЯВИЧЮТЕ

Р е з ю м е

Руководствуясь кратко в статье изложенными основами теории фонемы, в разделе «Гласные фонемы и их классификация» установлено, что в литовском литературном языке имеется 12 гласных фонем: *i*, *ī*, *ē*, *e*, *ę*, *ē*, *ū*, *u*, *ō*, *ɔ*, *a*, *ā*, которые разделяются на долгие *i*, *ē*, *ē*, *ū*, *ō*, *ā* и краткие *i*, *e*, *ę*, *u*, *ɔ*, *a*. Длительность считается основным фонематическим признаком гласных литовского литературного языка.

Поскольку ударный и безударный звук отдельно в слове произнести нельзя, ударение, играющее фонематическую роль в литовском языке, не может быть признаком отдельной фонемы, а принадлежит целому слову. Интонацию можно было бы считать свойством отдельного звука, поскольку её в литовском языке имеет каждый слог и поскольку она охватывает целый слогообразующий звук. Однако, имея в виду то, что противопоставить можно только интонацию ударных слов и что ударный слог может быть установлен лишь в слове, интонация ударных и безударных гласных и двугласных считается признаком, выходящим за пределы слога, принадлежащим целому слову.

Далее, в разделе «Гласные фонемы и их классификация» указываются позиционные оттенки каждой гласной фонемы, зависящие от ударения и интонации, дается классификация гласных по движению языка горизонтально и вертикально и по действию губ. После этого на основе экспериментальных данных (рентгенограмм, палатограмм и др.) и слухового анализа дается характеристика каждой гласной фонемы и указываются их комбинаторные оттенки.

В разделе «Двугласные фонемы и их классификация» указываются общие признаки фонематичности двугласных и устанавливается, что в литовском литературном языке имеется 8 двугласных фонем: *ai*, *au*, *ei*, *eu*, *ɔi*, *ui*, *ie*, *io*. Там же указываются их позиционные оттенки, дается характеристика каждой двугласной фонемы и выявляются комбинаторные их оттенки.
